

PJud 264

MAGYAR-ZSIDÓ SZEMLE.

SZERKESZTI

DR. BLAU LAJOS.

HUSZONNEGYEDIK ÉVFOLYAM.

JULIUS * 3. SZÁM. * 1907.

MEGJELEN JANUÁR, ÁPRILIS, JULIUS ÉS OKTÓBER ELSEJÉN.

BUDAPEST.

AZ ATHENAEUM R.-TÁRSULAT KÖNYVNYOMDÁJA.

1907.

☛ Kérjük a t. előfizetőket, hogy az előfizetési összegeket beküldeni sziveskedjenek, nehogy a folyóirat pontos szétküldése fennakadást szenvedjen. — Reklamációk a kiadóhivatalhoz intézendők.

TARTALOM.

TÁRSADALOM.

	Lap
Zsidó közkönyvtár	209
A felekezeti egység	211
Neubauer Adolf	212
Freudenthal Jakab	215
Kossuth Lajos és dr. Isaac Majer Wise albanyai (amerikai) rabbi ...	216
Társadalmi szemle	218

TUDOMÁNY.

<i>Dr. Blau Lajos</i> : Az assuani aram papyrusok talmudi világításban ..	222
<i>Klein Sámuel</i> : Palesztina határai a Pseudo-Jonatan és a töredék-targum szerint	238
<i>Dr. Barta Mór</i> : Sémi eredetű német szók	258
<i>Bató J. Lipót</i> : Ellenészrevételek	261

IRODALOM.

Irodalmi szemle	262
<i>Patai József</i> : Sóvárgás	283

ORSZÁGVILÁG.

<i>Schächter Mózes</i> : A orosz forradalom és a zsidók	283
---	-----

KÚTFÓK.

Elmult századokból. Közli: <i>Büchler Sándor</i>	286
--	-----

VEGYES.

Irodalmi hírek. — Bevándorlás Palesztinába. — Zsidó községek Magyarországon. — Bezalel. — Adler Illés dr. — Kohn Sámuel dr. — A londoni Jews' College. — Keppich Lipót. — Alapítvány az országos rabbiképző-intézet felállítandó internátusa számára. — Szeretetház	302
---	-----

A MAGYAR-ZSIDÓ SZEMLE előfizetési ára egész évre 12 korona, rabbiknak, tanároknak és tanítóknak 6 korona.
Előfizetések a Magyar-Zsidó Szemle kiadóhivatalába Budapest, VII., Rákóczi-ut 68. sz. III. em. küldendők.

A Magyar-Zsidó Szemle szellemi részét illető közlemények a szerkesztőséghez Budapest, VII., Rákóczi-ut 68. sz. III. em. címzendők.

☛ Kéziratok, tudományos tartalmukat kivéve, vissza nem küldetnek.

TÁRSADALOM.

ZSIDÓ KÖZKÖNYVTÁR.

Azon kulturintézetek közt, melyekre minden modern társadalomnak szüksége van, első sorban áll a könyvtár. Minden tudományos szakkör arra törekedik, hogy szellemi kincseit központosítsa és hozzáférhetővé tegye. Nem elégszik meg az általános könyvtárakkal, mert ezek tág terük természeténél fogva specziális szakoknál teljességre nem törekedhetnek. A zsidó irodalomra azonban, habár az általános emberi szellem alkotó része, ügyet egyáltalában nem vetnek. Ennek a jelenségnek okait nem kutatjuk, mert az ok ismerete a való tényen úgy sem változtat és belátható időben úgy sem fog változtatni. A tény az, hogy a zsidó irodalom hazánkban sehol összegyűjtve nincs és nincs egyelőre remény arra, hogy a British Muzeum, a Bodlejana, a pétervári császári könyvtár s más hasonló intézet példája hazánkban e tekintetben követőre akadjon.

Ezeket az intézeteket nem zsidó érdek, hanem az általános kultúra szempontja vezette, mert a zsidó irodalom régiségénél és terjedelménél fogva a világirodalomnak tekintélyes alkatrésze. Kezdetei az őskorba nyúlnak vissza és fiatalabb termékei is öregebbek az európai kulturnépeknél. Hazája az egész kulturvilág, mert a zsidó nép harmadfélezer év óta a kulturországokban tartózkodott, szabatosabban szólva, szellemi termékei ezekben az országokban keletkeztek. Tér és idő, a különféle kulturákkal való kapcsolat és egyéb körülmények specziális érdekességet kölcsönöznek ép ezen irodalomnak és az emberi szellem oly megnyilatkozásai tanulmányozhatók rajta, a milyenek máshol nem találhatók.

Ezen tulajdonságainál fogva a zsidó irodalom, mint régi kulturtényező, általános figyelmet érdemelne. Tényleg azonban a létezéséről sem tudnak és a legműveltebbek is azt hiszik, hogy tisztára theológiai irodalom. Saját köreinkben sem áll a dolog sokkal kedvezőbben. Hogy az összes tudományok története bő anyagot meríthet a zsidó irodalomból, azt elhinni sem hajlandók, hisz nem tudják, hogy csupán a régibb héber könyvek száma meghaladja a 20.000-et. Hát még a nem héber nyelvű és a zsidókra vonatkozó egyéb iratok?

Ez a szellemi kincs, eleink dicső öröksége, parlagon hever, mert nincs elég munkása és nincs kellő közönsége. Tudjuk, hogy több oldalról ébresztgetik az érdeklődést, de a kielégítő siker előfeltétele az, hogy az irodalmi és egyéb eszközök legalább egy helyen feltalálhatók legyenek. Központot kell teremteni, hol a zsidóság multjára és jelenére vonatkozó irodalmi és egyéb eszközök rendelkezésre álljanak a tudós kutatóknak és egyéb érdeklődőknek. Ily tudományos könyvtár ma még a nagy cél és jelentőséghez képest felette csekély összegekkel teremthető elő: valamely előkelő klub egy esti kártyaveszteségéből kétszer is kitelik.

A tudományról úgy ahogy gondoskodva lévén, — a magyar tudományos akadémia zsidó kéziratokkal is rendelkezik Kaufmann Dávid hagyatékából — az általunk javasolt könyvtár célja erre az első pontra nézve a tökéletesítés volna. Teljesen új feladat vár reá a művelt közönség szélesebb rétegeinek kielégítésénél. Alkalmat kell adni a szakkörökön kívül álló modern embereknek arra, hogy a zsidóságról és a zsidókról tájékozódhassanak. A régiek az akkori igényekről bőven gondoskodtak. Minden kis helyen volt béth-hamidras, hol összejöttek és együtt »tanultak«, a tanulatlanok részére pedig minden nap előadásokat tartottak. Ez a módja az önművelésnek legalább kétezer évig tartott, mert a jesiva nemcsak a bócherek iskolája volt, hanem az egész községé. A zsidó tanulási vágy innen eredt és innen táplálkozott. Az intézményt a kor szükségletei teremtették meg és ezeknek megfelelő volt. A példátlan gyors kulturváltozás ezt az intézményt elgázolta és helyébe korszerű más intézményeket kell állítani. Ezek között pedig célirányosnak első sorban nagy, modern könyvtár mutatkozik, amely a műveltek tudásvágyát kiszolgálni képes.

A népről is gondoskodni kell, amint azt korunkban minden irányban teszik. A népkönyvtárak különösen külföldön nagyon elterjedtek és áldásosan működnek. Itt-ott zsidó népkönyvtárak is keletkeztek. Ha a kultúra rombolásait beengedtük, vezessük be építő eszközeit is: fogadjuk el a jót is. Adjunk alkalmat a népnek, hogy a pusztuló régi helyett új módra művelődhessék. Szoktassuk rá a zsidó olvasmányra. Ennek nincs hatásosabb eszköze, mint a modern követelményeknek minden irányban megfelelő nagy zsidó könyvtár, amely állandóan rendelkezésre áll.

Három irányban szolgálná ez a zsidóság ügyét: emelné a tudományosságot, gyarapítaná a zsidó ismeretekkel bíró műveltek számát és terjesztené a zsidó nép kebelében a zsidó ismereteket és lelkesedést. Fővárosunkban egy emberöltő óta ez alkalommal nem részletezendő körülmények folytán hiveink lelkiileg éheznek: templomba sem juthatnak, a mikor akarnak. A szellemi inség is bántja őket, jó volna egy Chevra Kadisa a szellemiek számára is. Nagy bajaink vannak. Nincs felekezet, amely annyi ostromnak, korrumpálásnak, kísértésnek van kitéve, mint a mienk. Állandó és erős munka kell ahhoz, hogy a rombolást megakadályozzuk. Erre pedig a modern kultúra és az ősi zsidó tudásvágy követelte belső művelődés az egyik alkalmas eszköz. Vegyük kezükbe ezt az égetően sürgetős ügyet az illetékes tényezők vagy lelkes magánosok. Megérdemli a fáradságot és az erkölcsi eredmény busás jutalommal fog szolgálni.

A FELEKEZETI EGYSÉG.

A hazai modern zsidóság azon álláspontja, hogy a zsidóság csak egy felekezetet alkot, a magyar kormányok által mindig respektáltatott, mert ezt az álláspontot foglalta el minden időben a magyar törvényhozás is. Megczáfolhatatlanul bizonyította a felekezeti egységet több ízben az Országos Iroda, utoljára abban az Emlékiratban, melyet a községkerületi elnökök *Apponyi Albert* gróf vallás- és közoktatásügyi miniszternek adtak át. (Folyóiratunk 1906. évf. 219—232.) Ezt a kérdést aktuálissá tették *Lukács György*,

az imparlamentáris kormány vallás- és közoktatásügyi miniszterének 1906. évi január hó 22-én 6725. és 1906. évi márczius hó 2-án 6892. sz. alatt kelt, az Országos Irodához intézett leiratai. Az említett Emlékirat ennek folytán a legszélesebb alapon megdönthetetlenül bizonyította a régi következetes álláspont helyességét.

Az Emlékiratra eddig válasz nem érkezett, de egy konkrét ügy alkalmából az Országos Iroda az »izraelita egyházak« kifejezést diffikultálta. Ezen ügy elintézésében a miniszterium 1907. évi márczius hó 23-án 26.795. sz. alatt az Országos Irodához intézett rendeletében a következő kijelentéseket tette:

Végül még különösen is hangsúlyozom és megjegyezni kívánom azt, hogy a 110.432/906.sz. rendeletben csakis tollhiba következtében csuszott be az izraelita vallásnak »egyházának« kifejezése helyett az Iroda által helyesen kifogásolt ezen kifejezés: »izraelita vallásu egyházak«, mert *törvényünk és egyéb jogforrásaink is csak egy, egységes izraelita felekezetet ismernek, amelynek egyes árnyalatai között semmi egyéb különbség nincs, mint csakis az, hogy egy részük az 1868. évi kongresszusi, másik részük az 1871-ik évi orthodox szervező szabályzatot fogadta el, míg a harmadik rész mindkettőt mellőzve régi helyi szabályzatai értelmében ú. n. status quo alapon áll. Ezek a megkülönböztetések azonban csakis a hitközségi szervezetre és nem a felekezet, illetve különbözőségére vonatkozhatnak.*

A miniszter helyett:

Tóth, s. k.
államtitkár.

NEUBAUER ADOLF.

1831—1907.

Több évi szenvedés után hunyta le örökre szemeit, néhány héttel Steinschneider halála után, a második nagy héber bibliografus és sokoldalú zsidó tudós. A nagybittsei bócher saját erejéből a tudomány legfelső fokára küzdötte fel magát és világhírré tett szert. Hazájában törekvései számára nem nyílt tér és messze idegenbe vándorolt, hogy

tehetségeit és szorgalmát érvényesítse. Hosszú évekig Párisban élt, Pétervárt kutatott és előzőleg a tudomány egyéb központjaiban képezte magát. Képessége és vasakarata voltak egyedüli kísérői az ismeretlen nagy világban és, mint sok más zsidó deák, ezzel a két tulajdonsággal ő is diadalmaskodott minden akadályon. A szabad francziák és a komoly angolok a magyar zsidó tudósban nem látták sem az idegent, sem a zsidót, hanem tisztán a tudóst és értéke szerint becsülték, állással látták el és tisztelettel vették körül.

Neubauer első nagy munkája, amely hírét megalapította, a »La Géographie du Talmud« volt (1868.) Ez a francia akadémia által koszorúzott pályamű hozzájárult ahhoz, hogy az oxfordi egyetemi könyvtárban (Bodlejana) állást kapott. Itt nagyjelentőségű tevékenységet fejtett ki mint a gazdag kézirati kincs katalogizálója és e kincsek gyarapítója. Az 1886-ban megjelent »Catalogue«-on 18 esztendeig dolgozott és benne 2500 kéziratot ismertetett. A nyomtatott könyvek Steinschneider által készített örökbecsű katalogusának méltó folytatása Neubauer műve. A bibliográfiát kisebb közleményekkel is gazdagította, melyek a folyóiratokban láttak napvilágot.

Ehhez az irodalmi tevékenységhez legközelebb állnak az irodalomtörténetbe tartozó alkotásai. A »L'Histoire Littéraire de la France« cz. gyűjtemény számára írta következő jelentős művét: »Les rabbins Français du commencement du XIV. siècle« (1877.), amely Renan neve alatt jelent meg, minthogy munkatárs csak akadémikus lehetett. Még jelentősebb »Mediaeval Jewish Chronicles« cz. kétkötetes kiadása (1887—1905.), melyben a héber (arab) krónikákat kéziratok alapján adta ki. Ebben van olyan szöveg is, amely akkor először látott napvilágot. Az irodalomtörténetbe vág még Neubauer két régibb kisebb írata és számos közleménye a »Revue des Études Juives« és a »Jewish Quarterly Review« és más folyóiratokban, közöttük Szemlénkben is.

Nagyobb alkotásai még a következők, melyek sokoldalúságát mutatják. »Book of Hebrew Roots«. (1875.) Ez Abulwalid híres héber szótárának arab eredetijét adja, melynek héber fordítását később Bacher Vilmos adta ki. Ézsajás 53. fejezetét, mint ismeretes, a keresztény-exegézis Jézusra vonat-

koztatta. Ujabb időben, midőn tudományosan kezdtek foglalkozni a szentírással, a zsidó magyarázók iránt nagy érdeklődés támadt, különösen Angliában, hol nem bokrosodnak meg a zsidó szótól. Ezt a kíváncsiságot elégítette ki Neubauer »Jewish interpretations of the fifty-third chapter of Isaiah« cz. munkájában (1876.), melyet *Driver C.*, a nagynevű exegéta angolra fordított. Két évvel később Neubauer közzétette Tóbit apokrif könyv aram szövegét. Utolsó nagy munkája Szirach általa felfedezett héber eredetije egy részének kiadása volt, melyben Cowley — társa és később utódja az oxfordi könyvtárban — osztozkodott vele. Ennek címe: »The original Hebrew of a portion of Ecclesiasticus« (1897).

Nagy munkásságának elismeréseül több tudós társaság tagjává választotta, a madridi kir. Academia tiszteletbeli tagjává. Az oxfordi egyetemen 1890-ben alapított rabbinikus tanszékre ő lett Reader-ré kinevezve és a heidelbergi egyetem tiszteletbeli doktorrá avatta. Az örökös munka azonban megőrlte szervezetét és 1900-ban paralysis folytán szemvilágát veszítette és nyugalomba vonult. Azóta Bécsben élt Büchler Adolf tanárnál, ki testvérfia volt és kit legjobban szeretett. De a sors úgy akarta, hogy Angliába térjen vissza: Büchler a londoni szeminárium igazgatóhelyettesévé hivatván meg, magával vitte nagybeteg bátyját, hol f. évi április hó 6-án meghalt.

Neubauerrel ismét oly tudós tűnt le örökre, ki a zsidó irodalomnak hivatásos, de nem hivatalos művelője volt. Nem a zsidó felekezet, hanem az angol tudományszeretet volt az, amely neki alkalmat adott arra, hogy kiváló képességeit és fáradhatatlan buzgalmát a zsidó tudomány szolgálatába állítsa. Olyan munkása volt, mint Munk, Derenbourg, Steinschneider. Egyre gyérülnek ezek a férfiak, ez a típus majdnem kihalt a tudomány és a zsidóság végtelen kárára. Az összzsidóság lelkesedése szülte őket, e lelkesedés eltűnésével eltűnnek szülöttjei is. De a nevük örökké ragyog és áldás kíséri emléküket. A magyar zsidóság fokozottan áldja az ő nagy szülöttjének, Neubauer Adolfnak nevét.

FREUDENTHAL JAKAB.

1839—1907.

Irodalmunk történetében 1907 a fekete évek közé fog sorol-
tatni. Steinschneider és Neubauer után Freudenthalt is elragadta
a halál. Freudenthal élete utolsó két évtizedéből a tisztán
zsidó tudománynak ugyan kevés jutott már, elhódította tőle
az általános bölcsészettörténet, de előző tanulmányai és főal-
kotásai folytán a zsidó tudósok csoportját diszíti. Mert F.
szeminarista volt, a boroszlói rabbiképző neveltje és azután
tanára. Majdnem egy negyedszázadig (1864—1888.) működött
ezen intézetnél és csak akkor hagyta el, midőn a boroszlói
egyetem a talmudot megválasztotta rendes tanárrá.

Freudenthal a boroszlói szemináriumból a bonni egye-
temre meghívott nagy klasszikus filológus, Bernays Jakab
tanítványa és utódja volt. Rabbinak készült és a rabbinikus
irodalom körében szerzett ismereteit a hellenizmus kutatásá-
ban értékesítette. Idevágó nagybecsű iratai: Die Flavius
Josephus beigelegte Schrift über die Herrschaft der Vernunft
(1869.), Hellenistische Studien I—II. (1874—5. és III. 1879.).
Ueber die Theologie des Xenophanes (1886). Ezen iratok
a boroszlói szeminárium Értesítőiben láttak napvilágot. Első
dolgozata, melynek címe: »Über Prinzip und Gebiet der
Präsumptionen nach talmudischer Lehre«, koszorúzott pályamű
(Monatschrift 1861. évf. és külön is) nem sejtette a későbbi
»Geheimrat«-ot. 32 számra terjedő irodalmi termékeinek túl-
nyomó többsége a zsidó irodalom keretébe tartozik. Ide számít-
hatók főmunkái is, melyek Spinoza életéről és tanairól szólnak.

A bölcsészeti irodalom különféle fajainak ritka nagy
ismerője volt. Époly otthonos volt a görög, mint az újkori
bölcsészetben, alaposan ismerte a keresztény skolasztikát és a
zsidó vallásbölcsészetet. Ő volt az első, ki ez utóbbinak törté-
netét elejétől végig előadta. A tudomány nagy kárára elő-
adásait, melyekről egyik hallgatójának jegyzeteit láttuk, nem
bocsátotta közre. Nem veszték ugyan el egészen, mert tanít-
ványai dolgozataiban egyik-másik részlete az irodalomba került,
de a zsidó vallásbölcsészet története mai napig sincs megírva.

Freudenthal halála váratlanul következett be június hó

1-én, 20 nappal 68 éves kora betöltése előtt és általános részvétet keltett. Az egész egyetem és a hatóságok nagyszámú képviselői kísérték utolsó útján. Szülőföldjére, Bodenfeldbe vitték, hol szülei és ősei mellett aluszsza örök álmát. Érdekeit dr. Guttman rabbi és dr. Baumgartner (az egyetem nevében) méltatták. Kostan I. a »Berliner Tagblatt« hasábjain megjelent nekrológjából idézzük a deák Freudenthalra vonatkozó részből a következőket:

»Im Gegensatze zu den lebhaften und mittheilsamen Schlesiern und den aus den übrigen Nordost-provinzen Preussens stammenden Kommilitonen hatte der Hannoveraner etwas Gemessenes, vornehm Zurückhaltendes in seinem Wesen. Er galt darum unter seinen Studiengenossen für stolz. Allerdings mied er die lärmenden studentischen Zusammenkünfte und deren überschäumende Redeturniere. Er hatte zu derartigen Veranstaltungen schon damals keine Zeit, denn er steckte stets ganz tief vergraben in seinen Büchern. Dafür war er aber auch trotz seiner Jugend ein »gelehrtes Haus« und wusste auf alle Fragen besser Bescheid als die meisten. Er war in den griechischen Tragikern ebenso gut beschlagen wie in den modernen Klassikern, und gar manchen unter uns hat er die Wege zu den Erkenntnisquellen Spinozas in unermüdlicher Geduld gewiesen. Er wusste sozusagen alles. Neben seinen ausgedehnten theologischen und philosophischen Studien las er mit Vorliebe geschichtliche Werke, besonders die Reden der grossen englischen Parlamentarier, unter denen der feurige, witzige George Canning sein besonderer Liebling war. Sehr bald entschloss er sich, das rabbinische theologische Studium gegen das philologisch-philosophische zu vertauschen. Er mochte dabei wohl ebenso sehr seinen eigenen Neigungen als dem Einflusse seines grossen Lehrers Jakob Bernays gefolgt sein.«

KOSSUTH LAJOS ÉS DR. ISAAC MAJER WISE ALBANYAI (AMERIKAI) RABBI.

Az amerikai »Israelite« érdekes levelet közöl, melyet az 1852-ben Csehországból bevándorolt *Wise I. M.* írt *Wm. Barnes* még élő, akkor nagybefolyású albanyai polgárhoz. *Wise*

később óriási tevékenységet fejtett ki mint lapszerkesztő, mint tudós író és mint pap. Ő teremtette meg a »Hebrew Union College« nevű rabbiképzőt is (mh. 1900 márcz. 26-án). A szóban forgó levél így hangzik:

Mr. William Barnes, Addressed:

Dear Sir-You have appointed 11 this morning for the hour of waiting on Count Pulsky but I can not come at the appointed hour, for which I have the following excuse to offer:

This morning's papers state that General Kossuth is not well, and will receive no one to-day, consequently we can not expect to have a chance of seeing him. With Count Pulsky, I state it, once for all, I shall have no interview whatever any more. I believe you know the reason as well as I, but in case you should have not heard his words last evening, I call your attention to the fact that Mr. Werner or Mr. Lee, I forget which, had to inform him that I am a German in order to bring him away from the theme of speaking of Germans as of a set of rebels. I for my part am more an American than I ever was a German, because I call that land my land, and that people my people, which give me the privilege to be as free as I choose to be; but a man, who accompanies Kossuth, the apostle of liberty, the advocate of the fraternity of nations, dare not and must by no means speak of the individuals of a nation as he did last evening, and to which kind of expression he seems to be much accustomed.

I beg you to do everything without me; and I assure you that I shall not mention this to anybody, so as not to injure the cause of Kossuth; but with Count Pulsky I can have no second interview; in all other matters I shall be faithful to the cause of liberty, and await your further notice to any transaction of business on behalf of Kossuth.

Respectfully yours,

Albany, May 19. 1852.

Isaac M. Wise,

77 Ferry Street.

TÁRSADALMI SZEMLE.

Junius hó 8-án ő Felsége 40 éves koronázási jubileumát ünnepelte az ország, az egész politikai magyar nemzet vallás- és nyelvkülönbség nélkül. Őszinte öröm tölti el minden alattvaló szívét, hogy I. Ferencz József e nagy napot testi-lelki épségben érte el és milliók fohásza tör az ég felé, hogy uralkodása még hosszú évekig tartson. Mert dicsőségesen uralkodó királyunk a népszabadság fejedelme. A magyar zsidóság, ez a leggyengébb és legostromoltabb népelem, az Ő uralkodása alatt érte el az emanczipációt és a reczepciót: a magyar király és a magyar nemzet jog- és igazságérzetének örökké fénylő két nagy ténye. A kettős birodalmat sok nép és felekezet lakja, nem egyszer a bellum omnium contra omnes jelenségei mutatkoztak, a zsidó minoritás politikai és társadalmi állása vehemens ostrom alá került. Hálásan konstatáljuk ez emlékezetes napon, hogy dicsőséges királyunk mindenha összes népeinek jószágos atyja volt és a gyengéket is szívébe zárta. Aranyozza be élte estéjét népeinek békés együttélése és a felekezetek igaz vallásos testvéri szeretete, hogy kettős értelemben váljon valóra a prófétai ige: Egy atyánk van mindnyájunknak.

*

Utolsó számunkban közöltük az Országos Iroda és az Országos Izraelita Tanító-egyesület beadványait a felekezeti tanítók fizetésrendezéséről szóló törvényjavaslat 15-ik §-a ellen. Ennek a paragrafusnak utolsó pontja *Putnoky Mór* országgyűlési képviselő elfogadott módosítványa folytán így fog hangzani:

»Amennyiben az illető iskola tanköteleseinek összes száma 30-on alul maradna, a vallás- és közoktatásügyi miniszter csak kivételes esetekben engedélyezhet államsegélyt. De olyan iskolától, amely eddig is élvezett államsegélyt, vagy amely az illető községben az egyedüli magyar tannyelvű iskola, amennyiben a jelen törvény követelményeinek megfelel, a segély e czímen meg nem tagadható. Üresedésben levő tanítói állásokra vonatkozólag az államsegély a jelen szakasz második bekezdésének a), c), d) pontjaiban foglaltak megállapítása alapján a vallás- és közoktatásügyi

miniszter által kilátásba helyezhető, de csakis a *b)* pontban foglalt feltételek beigazolása után lesz kiutalványozható.«

Ezen módosítás a zsidó kis iskolák túlnyomó többségét megmenti a pusztulástól. Gróf Apponyi vallás- és közoktatásügyi miniszter után, ki a módosítást eszközölte, Sándor Pál, Leitner Adolf, Bakonyi Samu, Nagy Sándor, Vázsonyi Vilmos és Visontai Samu országgyűlési képviselőket külön köszönet illeti a kedvező eredményért, melynek eléréseért nagy buzgalmat tanúsítottak. A hivatolt törvényjavaslat a korpótlékok emelése és a lakbér rendezése által a zsidó tanítók sorsát általában kedvezőbbé tette.

*

A »Dropsie College«, melyről már hírt adtunk, a megvalósulás stádiumába lépett. A »charter«-t már megkapta és a »Board of Governor« közül az első évben a következők lesznek a tisztviselők: Elnök Mayer Sulzberger, titkár Cyrus Adler dr., pénztárnok William B. Hackenburg. Az új intézet czíme a következő lesz: *The Dropsie College for Hebrew and Cognate Learning*. A tanítás anyagát a héber és rokon nyelvek és ezek irodalma, a rabbinikus irodalom és időről időre egyéb e körbe vágó tudományok fogják képezni. Az intézet székhelye Philadelphia lesz. A már említetteken kívül a kormányzókhöz tartoznak még: Oscar S. Straus kereskedelemügyi miniszter, Newyork, és Harry Friedenwald, Baltimore. A kormányzók száma szaporítható, de 21-nél több nem lehet. Az alapot *Dropsie Mózes A.* hagyatéka alkotja, amely 800.000 dollárba becsültetik. Remélik, hogy az alaptőke adakozások, legatumok és egyebek által növekedni fog, de az évi jövedelem egynegyed millió dollárnál nagyobb nem lehet. A fakultáson legalább hat tanárt kell alkalmazni. Az előadandó tárgyak a következők: A héber biblia és fordításai, különösen az aram és görög; bibliatörténet és bibliai régiségek; a rabbinikus irodalom, ideértve a két talmudot és a midrasműveket; a héber rokon nyelvei és ezek irodalma; sémi palaeographia és az egyiptomi nyelv és irodalom; nevelés-tan, tekintettel az idevágó zsidó irodalomra; bibliográfia, kulturtörténet; zsidó történet (régí és új) és zsidó irodalom-történet. Ez az új fakultás tanulmányi rendjének vázlata,

amely a főcél — a héber irodalom ismeretének terjesztése — érdekében szükség szerint kibővíthető.

Szép terv, amely nemcsak megvalósul, hanem az amerikai lelkesedés mellett a tudományokért egyre bővülni fog. A vén Európában is van még érdeklődés a rabbinikus irodalom iránt, de ez, sajnos, nem párosul modern eszmékkal, legalább hazánkban és kapcsolt részeiben nem. Az egyik »talmudi« folyóirat pl. legutóbb kétszer is arról értekezett, hogy a mesterséges fog peszach előtt kaserolandó-e? A chómecz-gyomrok szintén csak ezt a tudományt veszik be és a modern tudomány szolgáltatta módszer és szempontok tréfe-pószel számba mennek. Rebus sic stantibus az űr az általános és a zsidó disciplinák között egyre szélesbedik, más szóval a zsidó tudomány elmarad a fejlődéstől. Reméljük, hogy az új-világ reparálja az ó-világ mulasztásait és megmenti az ősi zsidó tudás becsületét.

*

Maholnap egy éve lesz, hogy a Jewish Territorial Organization ügyét szóvá tettük, sokféle szempontból megvilágítottuk és odakonkludáltunk, hogy ezt a nagyjelentőségű eszmét a magyar zsidóságnak is méltányolni és erejéhez képest megvalósulását előmozdítani kell. Az eszme tényleg kiváló oldalról helyeslésre talált és a közönség szélesebb köreiben minden egyenes propagálás nélkül hiveket hódított. Az ügy aktualitására az orosz események után a legujabb román üldözések emlékeztették az embereket. A gyűlölet mérgével napról-napra inficziált népek kebelében a zsidók helyzete egyre súlyosabb lesz és nemcsak az emberbaráti és hittestvéri szeretet, hanem az előrelátás hiányára vallana, ha a zsidó területiális eszme fel nem karoltatnék. És tényleg azt látjuk, hogy a világ mindazon országaiban, hol zsidók laknak, JTO egyletek alakulnak. Nem hihetjük, hogy az eszme gyakorlatlan volta mellett éppen az angol-amerikai zsidóságnál találna a legtöbb pártfogóra. A territorium szükséges lévén, bizonyos, hogy meg is lesz található. A vasszükség a kivitel módjára is rávezet majd. Mi tehát erősen bizunk abban, hogy a nyár elmúltával hivatott vezéreink a magyar közönséget is sorakoztatni fogják az JTO zászlója köré, hogy az üldözött zsidók

által a tervezett igazi modern megoldásából kivegye a maga részét. A magyar zsidóság kint nagy rokonszenvenek és tekintélynek örvend és ugyanezért állásfoglalása felette nagy erkölcsi hatással járna, míg félreállása félreértésre adna alkalmat. Ennek az esetnek nem szabad beállani.

*

Tisztünk lévén a felekezeti jelenségekre figyelni, két ízben emlékeztünk meg sine ira et studio a bócher-kérdésről és kifejezést adtunk azon nézetünknek, hogy ez a súlyos probléma pénzzel meg nem oldható. A főkérdést, hogy a bócher a tanuló évek letelte után mikép helyezkedjék el a modern társadalmi rendszerben, a mozgalom vezetői fel sem vetették. Ez a punctum saliens és a zsidóságot sociális szempontból érdekli. Bizonyára rá fognak még bukkanni erre a pontra is, amint rájöttek már is egy másikra, t. i. arra, hogy nem minden rabbi alkalmas tanulók »nevelésére«. Ezt olvassuk a »Nité Bachurim« egy külön számában. Nem érdektelen, hogy ezt a kérdést a pozsonyi jesiva egy növendéke fejtegeti és odakonkludál, hogy a jesiva feje ne legyen rabbi, hanem pedagógiai képességekkel megáldott — hogy is mondjuk — tanár, ki ezen minőségében fizettessék. Erre az eredményre a jesiva kritikája közben jut, melyet nem reprodukálunk. A bócher-kérdés természetesen jesiva-kérdéssé alakult át és a mozgalom megindítói maguk sem tudják, hogy hova fog kilyukadni. Komoly kérdés.

TUDOMÁNY.

AZ ASSUANI ARAM PAPYRUSOK TALMUDI VILÁGITÁSBAN.

A Fáraók csodaországá szüntelenül ontja a papyrusokat a letűnt világ egykoru tanuit. Az egyptologia és a hellenizmus gazdag emlékei után a régi zsidó világra is rákerült a sor és 1904-ben oly felfedezést tettek, amely minden képzeletet felülmul. Assuanban (a régi Syene) a Felső-Egyptom és Ethiopia határán fekvő, az Ezekiel 29, 10 és 30, 6 סוּנַה név alatt említett városban kiásták egy zsidó család archivumát, amely az V. században (idősz. előtt) élt. Összesen tiz okmány. Ezeket, melyekhez több, jórészt még meg nem fejtett papyrus járul, a mult év vége felé kiadta Sayce és Cowley ¹⁾ faksimilében és átírásban és egyúttal fordítással és magyarázatokkal látták el. A lelet több szempontból első rendű fontossággal bír, de, mielőtt ezekre rátérünk, el kell mondanunk az okmányok tartalmát.

Valamennyi természetesen datálva van és Xerxes, Artaxerxes és Darius perzsa királyok korából, pontosan 470—410. időszámításunk előtti évekből erednek, tehát 60 évet ölelnek fel. Minthogy a kiadók nagybetűkkel jelölik őket, mi is ezeket tartjuk meg. A keletek átírását Schürer szerint adjuk, ki a Theologische Literaturzeitung idei évfolyama 3. számának 65—70. hasábjain az idevágó kutatásokat összefoglalta és kiegészítette. Különben is rátérünk még az időszámításra és

¹⁾ *Aramaic Papyri discovered at Assuan* edited by **A. H. Sayce** with the assistance of **A. E. Cowley** and with appendices by **W. Spiegelberg** and **Seymour de Ricci**. London 1906.

egyelőre csak azt jegyezzük meg, hogy minden adat a zsidó hónap, a megfelelő egyiptomi hónap és a perzsa király uralkodási évéből áll. És most sorba vesszük az okmányokat.

A.

Xerxes 15. éve Elul 18-án = Pachons (egypt. hónap) 28-án [470 időszám. előtt] Konja bar Czádók engedélyt kér Machszéja bar Jedonjától, hogy az utóbbi házának kapubejáratánál falat építhessen. Az okmány részletei nem egészen világosak, de ܩܢܐ (az okmány külsején ܩܢܐ ܕܝ ܕܢܐ ܕܩܢܐ) nem igen jelenthet mást, mint falat. Konja az írásban kijelenti, hogy ez a fal Machszéja tulajdona, építhet rá és megnyithatja.

B.

Artaxerxes uralkodása elején, Kiszlév 18-án = Thoth 17-én [465 i. e.] Dargeman bar Charsin írást ad Machszéja bar Jedonjának arról, hogy egy közelebb meghatározott telekről közöttük lefolyt perben Machszéja esküt tett és a telek ezentul az övé.

C.

Artaxerxes 6. éve Kiszlév 21-én = Meszori 1-én [459 i. e.] Machszéja bar Jedonja »zsidó Elephantine«-ben (ܩܝܝܢܐ = Jeb) telket — talán valami házféle is volt rajta — ajándékoz Mibtachja nevű leányának, ki Jezanja bar Urijja felesége. Erről Jezanjának írást ad, de kiköti, hogy a telket (házat) sem el nem adhatja, sem el nem ajándékozhatja, hanem ő és felesége lakják benne. Ha Mibtachja elválna tőle, akkor is csak Mibtachja gyermekeinek adhatja. Világos, hogy ez házassági okmány, amely a hozomány feltételeit tartalmazza.

D.

Ez az okmány az előbbi telekről szól és Mibtachja számára állíttatott ki az előbbivel egy és ugyanazon napon. A telek azonos a B. okmányban említettel és átengedése alkalmával az apa a Dargeman írását is átadta leányának, amint az okmány 23. sora említi. Innen érthető, hogy ez az okmány is megmaradt. A D. okmány részletesebb, mint a C. okmány, 34 sorból áll, míg az előbbi csupán 22-ből. Az apja ajándékba adja a telket »életére és halálára« (3. és

8. sor), »mától fogva örökre« (9. sor). A telek méretei és szomszédjai pontosan meg vannak adva, miből kitűnik, hogy Mibtachja férjének háza is határos volt vele. Ebben az okmányban csupán Mibtachja szerepel mint jövődő tulajdonos, férjének semmiféle jog nincs biztosítva. Világos, hogy arra az esetre provideál, ha Mibtachja elválik az urától, hogy birtokjogát érvényesíthesse. Az is valószínű, hogy a házasság napján kelt, mert kiállítására idejében még gyermeke nem volt.

E.

Artaxerxes 19. éve Kiszlév 3-án = Meszori 10-én [446 i. e.] Jedonja a Mesullam bar Zakkurtól vett házat »Mibtachja leányomnak adom azon dolgokért (נכסיה), melyeket nekem adott, midőn az erősségben הנני [nem érthető] voltam és nincs pénzem, sem más tárgyaim, hogy visszafizessem neked«. A Mesullam vételokmányát szintén átadja és kijelenti, mint az előző okmányban, hogy sem régi, sem új okmány erről a házról, melyet az ő vagy örökösei nevében felmutatnak, nem érvényes. A férjről nincs szó, valószínű tehát, hogy ekkor Mibtachja már elvált vagy özvegy asszony volt. Ezt a feltevést támogatja az a körülmény is, hogy Mibtachja az atyját mindenfélével ellátta, tehát saját vagyonnal rendelkezett.

F.

Artaxerxes 25. éve Áb 14-én = Pachons 19-én [440 i. e.] azt mondta Pi bar Pachi, Syene erőd építész, Mibtachjához, az arameus, a Varizat csapathoz tartozó Machszéja bar Jedonja leányához a perben, mely Syeneben lefolyt: ¹⁾ »összük meg az ezüstöt és gabnát és ruhát és rezet, minden vagyont és szerzeményt és írást adok. És eskü jutott reád és esküdtél nekem reájuk Szati istennőnél és kielégítetted szívedet ezen esküvel, melyet ezen vagyonra tettél és elállok tőled a mai naptól örökre« stb. Nincs megmondva, hogy ez a per miből keletkezett, de feltehető, hogy Pi Mibtachja elvált

¹⁾ על דנא די עברין בסון. A kiadók עברי (= עברי)-t olvasnak és »a héberek« törvénytörvényének veszik; Nöldeke (Zeitschr. für Assyriologie XX.) עברי-t olvas. Minthogy יהודי és ארמי többször fordul elő, עברי pedig különben egyszer sem; minthogy továbbá די עברי (status emphaticus) kellene, ez a magyarázat nem helyes. Igaz, hogy עברי sem egészen sima.

férje volt és a meglevő vagyont közösnek állította. Az eskü arra vonatkozott, hogy minden Mibtachjáé. M. vagy azt állította, hogy Pi ezeket nem adta neki, vagy azt, hogy válás esetén a házassági szerződés alapján egészen őt illetik. Ezen feltevések mellett szól a G. okmány, amely mindössze harmadfél hónappal később kelt. Ebben egy másik építőmester veszi Mibtachját nőül, a hozomány pedig nem más, mint az E. okmányban említett ezüst, ruha, réz és vas részletezése.

G.

Ugyanis így hangzik: Artaxerxes 25. éve Tisri 26-án = Epiphi 6. [440] azt mondta Asz-Hor bar Czacha (= görög Teos) királyi építőmester az aram Machszéjához Syeneből a Varizat csapatbelihez: Jöttem házádba, hogy add nekem Mibtachja leányod feleségül. Ő feleségem és én férje vagyok mától fogva örökre. Adtam neked moringot (מרה) Mibtachja leányodért 5 sekelt a király kövei (sulyai) szerint, megkaptad¹⁾ és meg vagy elégedve. Adtál Mibtachja leányod kezébe berendezkedésre egy kebesz ezüstöt.... Adtál kezébe ruhát.... réztükröt... réztálat... rézserlegeket... rézkorsót... Az ezüst és az összes tárgyak értéke 6 kebesz, 5 sekel, 20 hallurin... Megkaptam²⁾ és meg vagyok elégedve. Az ezután következő שׁוֹי וִי נָמָא בַּהּ וִי נַעֲבֹצָן stb, nem elég világos ugyan, de annyi bizonyos, hogy további háztartási cikkek vannak felsorolva. A שׁוֹי וִי נָמָא = papyrusból készült fekvőhely (párna?) és נַעֲבֹצָן-ban még felismerhető עֲבָצָ gyök (= בע״ץ), amely czinket jelent és az F. okmány בִּיזָל-jére emlékeztet. A hozomány (= assyr és zsidó נְדָוִיָּא) felsorolása után következnek a házasság felbontására (halál és elválás) vonatkozó stipulációk. Feltűnő, hogy a tanuk között szerepel Jezanja bar Urijja, ki azelőtt Mibtachja férje volt. Ez az okmány valószínű kethubba és a gyűjtemény legérdekesebb darabja.

H.

Darius 4. éve Elul³⁾ = Payni hónapban [420 i. e.] Jeb (= Elephantine) erődben Menachem és Ananja (ענייה)

¹⁾ על עליך talán így is érthető: rád száll azaz felelős vagy érte.

²⁾ Lásd az előbbi jegyzetet. A szövegben Cowley felfogása szerint fordítottunk.

³⁾ בִּיזָל אֱלוּל. A nap hiányzik. Talán Elul ujhold napjáról van szó.

Mesullam bar Selomim két fia zsidók (יהודים) Jeb erődben Iddin-Nabu csapatbeliek azt mondták Jedonja és Machszéja Asz-Hor bar Czacha [= Teos] Mibtachja Machszéja leányától származó két fiához, kik zsidók ugyanazon csapatnál: Pereltünk titeket . . . Vidrang seregvezér előtt. A per tárgya az, hogy Asz-Hor, a pereltek atyja, a perlők atyjától gyapju és len ruhát, réz és vas edényeket, fa és csont edényeket, gabnát s egyebet kapott őrizetre (סקרון) és azokat eltulajdonította és nem adta vissza. Az alperesek kielégítették a felpereseket és ezek lemondó írást adnak: »mi eltávolodunk tőled« יהיקן אנהנה מן. Ez a talmud nyelvén שם-סלוק nevet viselne.

I.

Darius király 8. éve Kiszlév 3-án, amely a 9. év Thoth 12-e¹⁾ [415 i. e.] Jeb erődben Jedonja bar Hosaja bar Urijja az aramens Jeb erődben Vidrang seregvezér előtt kijelenti Jedonja bar Náthán és Machszéja bar Náthán Mibtachja fiai előtt, hogy lemond (רהקת) Jezanja bar Urijja házáról. Ez a Jezanja Mibtachja első (vagy legalább előbbi) férje volt. Hosaja Jezanja testvére volt és épezért Jedonja, Hosaja fia, szintén igényt tartott a Jezanja házára. Bizonyára megegyeztek és ennek értelmében állítja ki Hosaja ezt a קסר-מהק-ot, amint a papyrus külsején neveztetik.

K.

Darius király 13. éve Sebat 24-én, amely a 14. év Athyr hó 9-e [410 i. e.] Machszéja és Jedonja, Náthán két fia, arameusok Syene erődben a Varizat csapatnál, elosztják egymás közt anyjuk Mibtachja rabszolgáit. Jedonja kapja Petosiris-t, a másik Bela-t, mindkettő anyja Tabo (תבא) volt. Tabo és Lilu leányán még nem osztozkodtak meg, mint a שם-הלוקה [a talmud nyelvén ספר-פלגן] külön hangsúlyozza.

Ez a 10 okmány Machszéja bar Jedonja leánya Mibtachja és ez utóbbi két fia Jedonja és Machszéja családi

Feltűnő persze, hogy az egyiptomi hónapnál is hiányzik a nap, ha csak nem esett össze annak is az első napjával.

¹⁾ Az egypt. év Thoth hónappal kezdődött, tehát már egy évvel többet számítottak. Ilyen kettős évszámlálás a következő okmányban is található.

archivuma és 60 évet ölel fel (470—410). A főszemély Mibtachja és biztos, hogy ez a nő tartotta össze az okmányokat. Az egész emlékeztet Jeremiás próféta birtokvételére, ki szintén vétellevelet állít ki, ezt tanukkal iratja alá, az őrség udvarában levő zsidók jelenlétében átadja Bárukhnak, hogy tegye el cserépedényben, hogy »sokáig megmaradjanak« (Jerem. 32, 10—14; v. ö. 32, 44). A mi okmányaink is kétségtelenül valamely tartóban voltak együtt és így találtattak meg az ásatásoknál. Az okmányok egyenként le voltak pecsételve oly módon, hogy az összehajtott papyrust körülcsavarták zsinórral és ezt a zsinórt a papyrusra pecséttel lenyomták. Jeremiás is lepecsételi a vételokmányt, de ezen kívül még egy nyílt levelet is vesz (12. vers: ספר המקנה החתום הנלוי). Mindezek a külső körülmények arra vallanak, hogy a syenei zsidók épúgy jártak el az V. században, mint másfélszáz év előtt a judabeli zsidók. Az okmány neve is ספר, nem mint a talmudban שטר נט vagy שטר. A vétellevelet Jeremiás Bárukh ben Nérijjának »Chanamel nagybátyja (az eladó) szemei előtt, a vétellevelet aláíró tanuk szemei előtt és az őrség udvarában lakó összes zsidók előtt« adja át (12). Az összefüggés mutatja, hogy több tanuról van szó. A mi okmányainkban szintén több tanu — némelyiken 12 — van aláírva. Két tanu egyetlen egyen sem található. Tehát e tekintetben is megtartották a syenei zsidók az ősi szokást. Igaz, hogy az assyr okmányokon is több tanu jelenik meg, de nem szükséges a mi okmányainknál közvetlen assyr hatást feltételezni. A talmud idejében is az volt a szokás, hogy 4—5 tanu irta alá az okmányt (Pl. Bába B. 162 b, barajta). Jeremiásnál azt is olvassuk, hogy nagybátyja fia Chanamél felszólítja, hogy vegye meg Anáthóth-ban fekvő földjét, mert Jeremiásé az öröklés és kiváltás joga. Ebből az következik, hogy a családbeli a családi birtok eladásánál előjoggal birt. Talán így értendő az I okmány, melyben Jedonja, Hosaja fia, Urijja fia lemond Jezanja, Urijja fia házáról Mibtachja fiai számára. Jedonja Jezanjának testvérfia volt, tehát oly joga volt a házra, mint Jeremiásnak a Chanamél földjére. A »nyílt levél« (ספר הנלוי) nincs megmagyarázva. Azt hiszik, hogy két vétellevelet állítottak ki: egy lepecsételtet és egy nyitottat. De hát minek kellett kettő? A modern exegéták alapos törlésekkel segítenek a bajon, mint rendesen. Nézetünk

szerint tényleg két ספר -t állítottak ki. Az első tartalmazta az adás-vétel feltételeit: az eladandó föld meghatározása, a vételár, a perlés esetén való birság a perlő részéről stb., amint a papyrusokban látjuk. Ez lepecsételtetett. Ezenkívül más levélre írták a lepecsételt levél főtartalmát, illetve címét. A I papyrus 19 sort tartalmaz, kívül pedig két sorban ez áll: »Lemondó okmány, melyet írt Jedonja bar Hoséa Jezanja bar Urijja házáról Jedonja bar Náthán és testvére Machszéja számára«. Minthogy a régiek a pergamentnek csupán egy oldalára írtak, feltehető, hogy ez a címlap külön pergament darabra iratott és az előbbivel összeköttetett. A tulajdonképeni okmány a ספר החתום , a címet tartalmazó a ספר הגלוי . Így értem Jer. 32., 11. és 14. versét (lásd a targumot, Rasi és a R. D. K. magyarázatait). Az összes magyarázatok ellen, melyek több (2 vagy 3) okmány kiállítását veszik fel, az szól, hogy erre nincs analogia és hogy nagyon komplikálttá tette volna a dolgot. Egyébiránt az okmányok tartalmáról más helyen fogunk értekezni.

Érdekes az, hogy az okmányt kiállító fél igéri, hogy a megegyezett ügyre nézve nem fog többé perrel előállani sem ő, sem jogutódai. Ha ezt tenné akár ő, akár mások, akkor nagy birságösszeget fizessenek. Ez állandó pont volt. Még a középkori zsidó formulárékban is található, még pedig nem ritkán. Általában megjegyezzük, hogy több kitétel, mint a már idézett בהיי ובמותי , épígy מיומא דנן ולעלם , sőt a válólevél למך és egyéb már mind megvan ezekben a 2400 éves papyrusokban. Ebből megítélhető a kritika azon eljárása, hogy mindent fiatalnak deklarál, ami véletlenül nem maradt meg régi forrásban. Ami nincs tannaita forrásban, az az amórák idejéből származik. Az igazság az egész Keletre az: Ezer esztendő a te szemedben annyi, mint a tegnapi nap.

A legrégebb házasságlevél a G okmány. A kethubba főtartalma most ez a kijelentés הוי לי לאנתו »légy feleségem«. A nő ugyanis most mindig legalább tizenkét és fél éves (בגויה), tehát öt magát kell megkérni. Az ókorban azonban, a talmud idejében is, a leány rendszerint fiatalabb volt és az apától kérték. A talmud ezt így fejezi ki: az apa veszi át az eljegyzés (kiddusin) pénzét. »Az apa eljegyzi leányát stb.« (misna Kidd. 2, 1. V. ö. Kidd. 19 b lent). A bibliában is

azt látjuk, hogy a kérő az apától és a leány testvéreitől kéri a leányt. Sekhem Jakobtól és fiaitól kéri Dinát: »Követeljetekek sok jegypénzt és ajándékot (מהר ומתן), megadom mind, amint kívánjátok, csak adjátok nekem a leányt feleségül.« (Gen. 34, 12.) Ez a formula: ותנה לי לאשה az ősrégi és evvel találkozunk G. 3: »Jöttem házádba, hogy add nekem Mibtachja leányodat feleségül« למנתן לי לבריתך מפסיה לאנתו. A házasságkötés úgy történt, hogy a férfi megfizette a jegypénzt (מהר), ami megfelel a talmud כסף קדושין-jének, és azután kijelentette: »a nő feleségem és én férje vagyok mától fogva örökre« (G. 4). Az elválás úgy történt, hogy az egyik házaspár a község (עדה) előtt kijelentette, hogy »gyűlöli« házastársát. Ezt látjuk a következő kikötésből: מחר או יום אחרן תקום מפסחיה בעדה ותאמר שנאת לאסהור בעלי כסף שנאה בראשה תחב על מונא ותתקל לאסחור כסף שקלן 5... ותהך להאן זי צבית ולא (י)דין ולא דבב (G. 22—25). Az 5 sekel, melyet a válást követelő nő fizet, nem más, mint az az 5 sekel, melyet a férj a nő atyjának mint *móhart* fizetett. Ha a férj követeli a válást, akkor 27—28 sor szerint a *móhart* elveszti és a nő »mehet, ahova akar«. Az idézőjel közzé tett szavak képezték a válás formuláját. A talmud שנאתי alatt a cohabitáció megtagadását érti és ily esetben az »ellenszegülő nő« (מורדת) házassági ajándékából (kethubba) naponta bizonyos összeget veszít (Kethub. 63; Maimuni, Isuth 14, 15).

A férj, mint neve mutatja, egyiptomi ember volt. A vegyes házasság ebben az időben Palesztinában is mindennapos dolog volt. Hisz Ezra kényszerítette a zsidókat, hogy az idegen nőktől váljanak el. Asz-Hor, úgy látszik, haláláig megmaradt Mibtachja férjének. Fiai zsidók voltak, mert a fiúk vagy az anya vallását (nemzetiségét) követték, vagy pedig az anya erősebben ragaszkodott a vallásához, mint az apa. A két fiú Jedonja és Machszéja *Náthán* fiainak neveztetnek (J. 3). Asz-Hor egyiptomi nyelven = Horus isten tulajdona; eszerint a נתן (teljes alak נתניה) nem volna más, mint Asz-Hor zsidó fordítása. A válást [nem vehették nagyon tragikusan, mert Mibtachja és Asz-Hor házassági levelén Jezanja bar Urijja, az előbbi férj, mint tanu szerepel.

Az okmányok külső formájára nézve e helyen csupán néhány pontot emelünk ki annak bizonyítására, hogy lényegé-

ben ugyanez a forma járta Palesztinában is, sőt hogy maradványai napjainkban is láthatók. Az okmányok a dátummal kezdődnek, pl. A: »*Elul 18-án, azaz Pachons 28-án Ahasverus király 15. évében*«. A talmud ugyanezt az utasítást adja. Tószifta Bába Bathra 11, 2 (413, 5 Zuckerm.) ezt olvassuk: »Az okmány szövege: x napon, x héten, x hónapban, x évben, x uralkodása alatt Ha az évet nem írta, akkor azon uralkodás alatt mindig hátrányban van« (a legkésőbbi dátum vehető fel). Nézetem szerint a szombat jelzése csak bővítése az eredeti keletnek, mert vagy a hónapot, vagy a heti szakaszt kell jelölni, mindkettő egyszerre nem szükséges. Minthogy az évet nem a szombat, hanem a hónap szerint számították, egészen bizonyos, hogy a szombat jelzése csak akkor kezdett divatba jönni, midőn a tóraolvasás a hétnek is nevet adott. De dátumnak ez csak az egyéves cyclusnál volt használható. Mindez valószínűvé teszi, hogy a hét jelzése csak kivételesen alkalmaztatott, sőt lehetséges, hogy a szövegbe utólag került bele. Az eredeti halákha a szombatot nem jelezte, hiszen a nap után a hónapot kell jelezni, ha a »szombat« következik utána, akkor a nap a hét napját jelenti és ebben az esetben hiányzik az utasításból az, hogy a hónap melyik napja volt. De akár jelezték a szombatot, akár nem, a többi jelzés egészen úgy és abban a sorrendben történik, amint a papyrusokban látszik. A szavak is ugyanazok, mint a következő szembeállításból kitűnik. A tószifta (B. Bathra 11, 2, 413, 5 Zuckerm.) így hangzik: *נפיו של שטר: ביום פלוני בשבת פלוני בחדש פלוני*. Kitöltöm a formulát a hét nélkül. *בשמונה עשר לאלול שנת חמש עשרה לאהשורוש המלך*. A papyrusban ez a kelet így hangzik: *18 ב. 18 לאלול הו יום 28 לפחנס שנת 15 חשיארש מלכא*.

Már említettük, hogy a papyrusokban az okmányt kiállító fél első személyben beszél, holott a talmud utáni korból ismeretes okmányokban róla mint harmadik személyről van szó.

Megjegyzendő, hogy okmányainkban a kiállító szavai a héber *לאמר*-rel vezetnek be, a mi arra vall, hogy a jegyzők héberül tudó *szóferek* voltak, vagy legalább is arra, hogy formuláikban a hajdani héber okmányok még éreztették hatá-

¹⁾ A számokat arab számokkal jelzem a papyrus egypt. számjegyei helyett.

sukat. Valószínű tehát, hogy a héber okmányok papyrusainkhoz hasonlítottak.

Az *L* papyrus pl. így szól: ¹⁾ 4... וירבה. עלי כסף חלקן 2 לכסף ש 1 לירחא עד יום זי אשלמנהי ל[ך] ותהוה מרבית כסף חלקן 8 לירח 1. A tószifta i. h. 11, 4 (413, 18) ezt olvassuk: בין שכתוב בו ליווה פלוני מפלוני בין שכתוב בו אני פלוני בין פלוני לוייתי מפלוני והעדים למטה כשר. Látjuk tehát, hogy az első személyben való kiállítás is járta. A tanuk a papyrusban is az okmány végén állanak. A szóban forgó adóslevél legvégén ez áll: כתב ספרא גמריה בר אחיו על פם שהדיא זי על ספרא זנה: tehát a tanuk állították ki, amint a rabbinikus okmányokban szokásos.

A legmeglepőbb azonban az, hogy középkori rabbinikus okmányokban, a papyrusok után 1500—2000 évvel, szintén találjuk még a papyrusok egyes formuláit, miről fent már három kitételt idéztünk. A kiállító fél rendesen kijelenti, hogy a jog, melyről lemond, vagy melyet átruház, teljes és sem ő, sem más nem változtathat rajta. Ez következőkép fejeztetik ki (A 8—9): לא יכהל בר ובריה אח ואחה קריב ורהיק בעל הנל וקריה: Ne akadályozhassa meg sem fiam, sem leányom, sem fivérem, sem nővérem, sem rokon, sem idegen, sem csapatbeli, sem városbeli Machszeját vagy fiát, hogy építhessen stb. Ez a teljes formula, amely rövidebben is kifejezhető. A változásokat mutatják B 13; D 12, 26; E 8, 10; F 7, 9; H 10; I 9, 13; K 7, 8. A szóban forgó formula előkerül többször Juda bar Barzilai (XI. század végén Barcelonában) »Széfer Hasetároth«-jában. A 46. lap, 9. sorában (ed. Halberstam, Berlin 1898) ez áll: ובהת העולם בן ובת אח ואחות קרוב ורחוק ירש וגחל יהודי ויהודית נוי או גייה דיקום ויטעון וכו'. Ez oly állandó formula volt, hogy Barzilai rövidítve is jelzi (v. ö. 51, 2 és 9 alulról; 60, 21; 74, 22; 100, 16). Kétségtelen, hogy Barzilai, mint formularéit, úgy ezt a kitételt is a gaonok (Szaadja s mások) műveiből vette ki, a gaonok pedig a használatos okmányokat állították össze. A változtatások a változott viszonyokhoz alkalmazkodtak, de a lényeg megmaradt. A mi a papyrusban a בעל הנל és

¹⁾ Az eleje hiányzik, csupán [לאמר] בר יתמא... maradt meg. A kelet elveszett. A számokat a mi számjegyünkkel adom és csupán a t-שקל.

בעל קריה vagyis a csapathoz tartozó (tehát zsidó) és a városbeli (tehát egyiptomi), az a középkori okmányban a יוֹדִי és גִּי. A »négy világtájból jövő« a zsidók szétszórása folytán Zekharja 2, 10-re támaszkodva került az okmányba. Eliezer Melli לְכָל חֲבִיבֵי צִ. Formulare-gyűjteményében (Velence, 1552.) szintén használja a szóban forgó formulát: זְכַר מִי שִׁבַּח מֵאַרְבַּע רוּחוֹת הָעוֹלָם: בֶּן וְבַת אִח וְאִחּוֹת קְרוֹב וְרֵחוֹק יוֹרֵשׁ וְנַחֵל יְהוּדִי אוֹ אֲרָמִי (26. sz. elején). A 8. számban a »zsidó és aram« elmaradt. Ez a talmud kifejezése a zsidó és nemzsidóra, tehát ugyanaz, ami Barzilainál יוֹדִי és גִּי. Hogy Melli nem a cenzurára volt tekintettel, következik abból, hogy a művéből idézett formula szó szerint található a *Machzor Vitry*-ben ed. Hurwitz 794. l., 562. szám és 796. l., 571. sz. A régibb formula tehát a יְהוּדִי אוֹ אֲרָמִי.

Perlés esetére az írást kiállító fél birságösszeget ígér. (A 7., 13.; B 14.; C 15.; D 14., 21.; E 11.; F 10.; H 14.; I 15.; K 10.) Ezt a kikötést szintén találjuk a rabbinikus oklevelekben. A lényegre nézve egészen azon formában, mint a papyrusokban hangzik ez a kikötés a »Lakol Chéfecz« 26. számában: זְכַר זְמַן שֶׁאִקוּם אֲנִי סְלוֹנִי אוֹ יוֹרְשֵׁי אַחֲרֵי עַל סְלוֹנִי אוֹ עַל יוֹרְשֵׁי אַחֲרֵי כְּדֵי לְתַבּוֹעַ מִמֶּנּוּ אוֹ מִן יוֹרְשֵׁי אַחֲרָיו כְּלוֹם תְּבִיעָה בְּעוֹלָם מֵאֲלוֹ הַתְּבִיעוֹת שֶׁחֲבַעְתִּי לוֹ קִבְלָתִי עָלַי וְעַל יוֹרְשֵׁי אַחֲרֵי לַחֲנָם לוֹ וְלִשְׁלִישֵׁי הָעֵדִי כִּךְ וְכִךְ זְהוּבִים. Az az új kikötés, hogy a város urainak fog fizetni, azért vétetett be az okmányba, hogy a félnek imponáljon — a világi hatóság előtt nagy volt a respektus. Rövidebb és a zsidó törvénytörvényész által állapítottatott meg a birság a »Szefer Hasetároth« egyik mintájában, hol így hangzik: וְנִסְ אֲנִי בֵּית דִּין קָנְסָנוּ זֶה סְלוֹנִי שֶׁהוּא בְּמִדִּינַת הַיָּם וְגִזְרָנוּ עָלָיו מִן הַדִּין בְּגִזְרָה שֶׁאִם יִתְבַּע הַיּוֹם אוֹ מֵהַר לְהַדִּין סְלוֹנִי הַלּוֹקָח שִׁיתָן כִּךְ וְכִךְ דִּינֵרִין קָנָם לְסְלוֹנִי הַלּוֹקָח (62. l. lent).

Ház eladásánál a papyrus a négy szomszéd megadása által jelöli meg a házat és némely esetben megadja a hosszúság és szélesség méreteit is. (B 7—10.; C 3—4.; D 4—8.; E 13—15.; I 4—7.) Az egyik, amely egyéb tekintetben is figyelemre méltó, így hangzik: אֵף הֵא אֱלֹהֵי תְּהוּמֵי בֵּיתָא זֶךְ עָלֶיהָ לֵה בֵּית יֵאוּרִי בְּרֵס] נִלְיָה תַחְתִּיא לֵה אֲנוּרָא זִי יֵהָ אֱלֹהֵי מוּעָא לֵה בֵּית גִּדּוּל בֵּי אוֹשַׁע וְשָׁקָא בְּנֵיהֶם מֵעֵרֵב שֶׁמֶשׁ (E 13—15.) לֵה אֲרָק מִרְדִּיךְ [kétes] בֵּי אֵלֵהֵם עֵזֶק עֵזֶק לְהַנּוּם [kétes] [וּס] תִּי אֱלֹהֵי אֵלֵהֵם. »Ezek ezen ház határai: felfelé (északra) Jeor bar Panulia háza, lefelé (délre) יהוה isten oltára, kelet felé Giddul bar Oséa háza és utca van közöttük,

nyugatra Marduk (?) bar Palto Khnum és Szati istenek papjának földje. A méretre nézve, amely csak kétszer fordul elő és ugy látszik háztelekre vonatkozik, idézzük a hosszabb példát: 13 אנה יהבת לבי בחיי במותי בי וארק זילי הוה משחתה מן תחתיה לעליה אמן 11 בעשתא (D 4—6; rövidebben ugyanaz C 3). »Adtam neked életemben és halálomra telkemet [telkes házamat?]. Méretei: hossza alulról felfelé (délről északra) 13 rőf és egy tenyér, szélessége keletről nyugatra 11 rőf a mérővesszővel. A Machzor Vitry 562. formularéje (794. lap) így hangzik: (sic) ואילו מצרני החצר ובית זה מצד מזרח בתים Erősen rövidítve van, mert a nyugati és déli szomszédokra csak utasítást ad, hogy így kell kitölteni; továbbá a bibliai és talmudi meghatározás módját követi, amely keletről indul ki és északnak fordulva mintegy körben adja meg a határt. De azért lényegében a papyrus meghatárolását adja. A »Lakol Chéfecz« (7. szám) a következő leírást adja: »E ház méretei ennyi meg ennyi a hosszúságban, ennyi meg ennyi a szélességben. És ezek a ház szomszédai: keleti oldalon ez meg ez, nyugati oldalon ez meg ez, északi oldalon ez meg ez, déli oldalon ez meg ez« stb. A »Széfer Hasetároth« úgy mező, mint ház eladásánál a négy határ megadását rendeli el, még pedig a következő sorrendben: kelet, dél, nyugat, észak (45. lap, 26. okmány; 47. l., 27. okm.).

Még egyéb formulákra egyeznek a papyrusok a rabbinikus formulárékkal. Ha valóságos ó- és középkori okmányaink lennének és nem pusztán formulárék, akkor a megegyezés még teljesebb lenne. De hát ezekről itt nem akarunk többet szólni és átmegyünk egyéb tanulságokra, melyekkel papyrusaink szolgálnak.

A legmeglepőbb a יהו (vagy ידה) oltárának említése: אנה יהבת לבי בחיי במותי בי וארק זילי הוה משחתה מן תחתיה לעליה אמן 11 בעשתא (E 14) és אנה יהבת לבי בחיי במותי בי וארק זילי הוה משחתה מן תחתיה לעליה אמן 11 בעשתא (I 6). Mindkét esetben egy ház helyének megállapításánál mint határos hely említettetik. Az utóbbi helyből azt is látjuk, hogy a kőoltár (אנורא) az országúton volt, mert azt mondja, hogy az illető ház és az oltár között a király útja van (וארה מלכה בניהם). A zsidó házak közt feküdt, mert a szomszédházak zsidókéi voltak. De közelébe Khnum és Szati egyiptomi istenek papjának is volt földje (E 15). Ha oltár volt, áldoztak is. E szerint

az a szentély, melyet Onias a 2. század közepén i. e. Leontopolis városban épített, nem honosította meg a zsidó áldozati kultuszt Egyiptomban, hanem csak központosította, még pedig a jeruzsálemi szentély mintájára.

A zsidók, kikről ezekben a papyrusokban szó van, mint perzsa várórség kerültek a leigázott Egyiptomba. Aristeas (ed. Wendland 13. §.) azt mondja, hogy »a perzsával« zsidók jöttek Egyiptomba (v. ö. u. o. 35. §. és Schürer, Theol. Literaturzeitung 1907. évf., 6. lap). Ebből az következik, hogy ezek a zsidók a perzsa birodalomban is áldoztak és Egyiptomban csak folytatták a régi szokást. Ez a fontos tény arra vall, hogy a fogságba került zsidók új hazájukban, tehát előbb a babyloni és később a perzsa birodalomban — ugyanazok az országok más-más fenhatósága alatt — folytatták őshazájukban megszokott kultuszukat. Ez megczáfolja azt a feltevést, hogy a zsinagógák a diasporában keletkeztek a megszűnt áldozati kultusz helyett.

Az istennevet nemcsak kiírták, hanem ki is ejtették, mert az okmány azt mondja: esküdtél nekem יהו' istenre (B 4). Más helyen ugyanaz a zsidónő Szati egyiptomi istennőre esküszik (F 5). A laza gyakorlat megerősíti azt, hogy a tetragrammaton csakugyan kiejtették. Az írásából יהו' és יהו (nem יהוה) az következik, hogy nem a bibliai szövegből vették, hol ezek az alakok elő nem fordulnak, hanem az életből. Emellett szól az is, hogy kétféle alakban írják, tehát nem autoritativ szövegből vették. Ha pedig az életből vették, akkor természetesen ki is ejtették és írásából visszakövetkeztethetünk kiejtésére. Világos, hogy יהו' nem más, mint a görög *Iaw*. Konstatáljuk tehát, hogy a *Jao* átírás zsidó eredetű. Ha tehát az egyházatyák, főképp pedig az egyiptomi bűvészpapyrusok a szóban forgó alakot adják a tetragrammaton átírásául, akkor ezt a zsidóktól hallották. A papyrus megerősíti idevonatkozó állításunkat, melyet 9 év előtt az ircdalmi adatokból merítettünk (Ózsidó Bűvészet 114—118). Nem véletlen, hogy az istennév kiejtés szerinti átírását éppen Egyiptomból eredő görög bűvészpapyrusokban találjuk, mert Egyiptomban a zsidók évszázadokig minden skrupulus nélkül kiejtették az istennevet, ismerete tehát akkor sem veszett ki, midőn a Palesztinából lassanként elterjedő kiejtési tilalom az egyiptomi zsidóknál is

gyökeret vert. Figyelemre méltó, hogy egyiptomi ember mondja, hogy »esküdtél nekem יהוה istenre«, tehát ő is ismerte a nevet. Hadd álljon itt még egy kérdés. Honnan van az, hogy a papyrusban egyszer sem iratik az istennév négy betűvel, hanem mindig hárommal, a bibliában pedig egyszer sem iratik három betűvel? Azt lehetne felelni, hogy szándékosan rövidítették a négybetűs névből. De ez nem valószínű, mert a hárombetűs istennév megvan a bibliában is a tulajdonnevekben, pl. יהוה s számos más theophor névben. Az igazság az lesz, hogy a syenei és elephantinei zsidók kiejtésük szerint írták le az istennevet, melyet közönségesen is használtak és az idegenek előtt sem titkoltak. Azok a görög átírások, melyek a teljes tetragrammatonra emlékeztetnek (Iaoue s hasonló), nem a népies, hanem a papi (írástudói) kiejtést tükröztetik.

A papyrusok keltezése fényt vet az utolsó próféták azon szokására, hogy a napig részletezett keletet adnak. Ez arra vall, hogy a polgári életben a kalendárium kellő figyelemben részesült. Talán feltehető az is, hogy Chaggai és Zekharja a magánéletben szóferek — jegyzők és biblia-másolók — voltak. Jeremiás könyvét diktálja, Chaggai és Zekharja maguk írják fel, még pedig oly módon, mint az okmányokat szokták írni — a kelettel az élén. Figyelemre méltó, hogy Zekharja 9—14. fejezetekben nincs kelet. Már ez a körülmény arra utal, hogy ezek a profécziák nem származnak sem Zekharjától, sem az ő korából.

A papyrusokban a keletre állandó formula van: nap, hónap, uralkodó perzsa király éve. A prófétáknál a sorrend váltakozik. Pl. Chaggai 1, 1: Dárius király második évében, a hatodik hónap első napján, de 1, 15 és 2, 10 (cf. 2, 1 és 2, 20) a kelet nap, hónap és év szerint van adva. A hónapok Chaggainál még nem névvel, hanem régi izraelita szokás szerint számmal jelöltetnek. Zekh. is számmal jelöli a hónapokat, de két ízben hozzá teszi a babylóniai hónapneveket. Egyszer a papyrusokra emlékeztető kitételrel a következő módon: ביום עשרים »24-ik napján a 11-ik hónapnak, amely Sebat hónapja, Dárius 2-ik évében« (1, 7). Itt nemcsak a sorrend azonos a papyrusokban következőlegesen betartottal, hanem az aláhuzott kitétel is emlékeztet

a papyrusokra, melyekben ugyanezen szavakkal az *egyptomi hónap* vezetetik be. Az egyptomi perzsa zsidó várórség a babylóni hónapokat használja első sorban és ehhez fűzi az egyptomi hónapot, a palesztinai zsidók pedig a régi zsidó számozást és ehhez fűzik az illető hónap babylóni nevét. Még a talmud is tudta, hogy a hónapok neveit a zsidók Babylóniából hozták magukkal. Zekh. 7, 1 első helyre az évet teszi, harmadik helyre a hónapot: Dárius király 4-ik évében, 4-ik napján a 9-ik hónapnak, Kiszlévnek (בשנת אִיבַע... באִיבַעָה). (לחדש התשעי בכסלו). Egyszer hiányzik a nap, mire a papyrusokban is van példa. Zekh. 1, 1: בחדש השמיני בשנת שתים לדריוש; Papyrus H: בירח אלול הו סאני שנת 4 דריהוש מלכא. Nem lehetetlen, hogy mindkét esetben a hónap elseje jelöltetik ily módon.

A prófécziák keletkezési korát a régibb prófétáknál csupán az uralkodó király (királyok) megemlékezésével jelölik. Határozott évszámot rendszerint csak akkor említene, ha az valamely kiváló eseménynek az éve, úgy hogy az évszám és a próféczia között belső kapcsolat van. Ezekiel után Jeremiásnál van a legtöbb évszám. Egy izben (32, 1) Juda királyának évszáma mellé oda teszi a babylóni nagykirály uralkodási évszámát is: Czikijáhu király 10-ik évében, a mely Nebukhadneczar 18-ik éve, midőn a babylóni király serege ostromolta Jeruzsálemet. A hódítók saját kalendáriumukat oktrojálták rá a tartományokra. Nem biztos azonban, hogy a római császárok követelték-e a palesztinai zsidóktól, hogy az okmányokba az ő uralkodási évüket vegyék be. Talán engedték, hogy a Seleucidák aeráját használják.

Röviden érintjük még azt a kérdést, hogy mikor kezdődött az év. Tudvalevő, hogy az év természetes kezdetei a tavasz és az ős, különösen a Földközi-tenger tájékain, hol tulajdonképen csak két évszak van. A talmud legalább csupán a napos és az esős évszakot ismeri (ימות הנשמים és ימות החמה). A vallásos év tavasszal kezdődött. Kérdés azonban, hogy a polgári évet is Niszan hónaptól számították-e, vagy pedig Tisri hónaptól? Hiszen Tisri elsején van ujév (ראש השנה). A misna (Ros Hasána 1, 1) szerint: Niszan elseje a királyok újéve,

¹⁾ Ez a kifejezés csupán Ez. 41, 1. fordul elő, hol utána בעשור לחדש következik.

Tisri elseje pedig az évek, semiták (évhét) és jóbelok (49 év) újéve. R. Chiszda (3. sz. végén) azt állítja, hogy a zsidó királyok éve Niszan, a pogány királyok éve Tisri hónappal kezdődik. Mindkét esetben az okmányok datálása a királyok évének kezdete szerint igazodik.¹⁾ A papyrusokban az év Niszannal kezdődik (Schürer, Theol. Literaturzeitung 1907. évf., 66. hasáb), tehát a bibliai hónapszámozás szerint (Zekh. 1, 7 és 7, 1). A talmud állítása, hogy a nemzsidó királyok éve Tisri hónappal kezdődik, csak a Seleucidák aerájára vonatkozik. Ez tényleg őszszel kezdődött.²⁾ A bibliára támaszkodva, R. Chanina pal. amóra azt állítja, hogy a nemzsidó királyok éveit is Niszantól számítják,³⁾ ami, mint most a papyrusok mutatják, a perzsa aeráról csakugyan helyes. Mindamellet biztos, hogy magában Palesztinában a polgári év Tisri hónaptól számítatott, mert Josephus (Arch. I. 3, 3) így szól: »Mózes az év első hónapjául Niszant, amely görögül Xantikusknak neveztetik, állapította meg, mert ebben a hónapban vezette ki Izraélt Egyiptomból; mindent, ami az Istentiszteletre vonatkozik, ettől a hónaptól számít, de az adás-vevésre és egyéb polgári rendre vonatkozó dolgoknál az előbb nevezett hónapot (Tisrit) tartotta meg.« A talmud nyelvén az adás-vevés לשמית szóval fejeztetnék ki, amint az idézett talmudhelyeken találjuk.

Még egy pontot kell érinteni. A B okmány dátuma így hangzik: »Kiszlév 18-án vagyis Thoth 7-én a 21-ik évben, az uralkodás elején, midőn Artaxerxes trónjára ült.« Említve van tehát az elhalt és az új király, az előbbinek uralkodási éve és az utóbbinak trónralépte vagyis első éve. Az évet tehát mindkettőnek számítják. Ezt a számítást szintén találjuk a talmudban. Tószifta R. H. 1, 1 (208, 27) és b. u. o. 2b. ezt olvassuk: »Ha a király meghalt Adarban és más lépett

¹⁾ R. Hasána 3 a.; Ab. Z. 10 a. Az utóbbi helyen a tétel így formuláztatik: למלכי אומות העולם מתשרי מנין למלכי ישראל מנין מנין בגולה אין מנין. ואנן השתא מתשרי מנין. A. Z. i. h. egy barajta így szól: אין מנין מנין בלבד. A diasporában csakis a Seleucidák aerája szerint számítanak.

²⁾ Schürer, Geschichte des jüd. Volkes, 3. kiadás, I. 33, 1. jegyzet.

³⁾ J. R. H. 56 b. 10: ר' לעזר בשם ר' חנינא אף למלכי אומות העולם: אין מנין מנין מנין.

helyére Adarban, akkor ennek is, amannak is számítanak egy-egy évet; ha meghalt Niszanban és más lépett helyére Niszanban, akkor ennek is, amannak is számítanak egy-egy évet; ha meghalt Adarban és más lépett helyére Niszanban, akkor az első évet az elsőnek és a második évet a másodiknak számítják. Mellékesen azt is látjuk, hogy a királyok éve Niszanban kezdődött. A papyrus világosabb datálás végett mindkét király évét veszi fel az okmányba. A mi barajthánk utasítása is úgy hangzik, mintha ily esetben mindkét évszám felvételét tartaná indikálnak.

Schürer i. h. azt bizonyítja, hogy az I. Makkab. könyve, amely a Seleucidák aerája szerint keltez, az aerát a zsidó hónapszámlálásnak megfelelően Niszannal kezdi. Bizonyításához felhasználhatta volna az idézett talmudi adatokat. Első sorban a palesztinai Chanina állítását: »A nemzsidó királyok éveit is csak Niszantól számítjuk«, de másodsorban a többi adatokat is, melyek a Niszant, mint magától értetődő dolgot, első hónapnak számítják. Ez természetes is. A nép a hónapokat számolta és tudta, hogy az évnek mikor van vége, de azt, hogy hányadik év van, nem igen tartotta és nem is tartotta számon mindaddig, amíg nem volt állandó aera, hanem az uralkodók szerint változott. Megesett, hogy a szófér (jegyző) nem tudta, hogy melyik év járja és ugyanezért a talmud utasítást ad a Seleucidák, a világteremtés és a templomelpusztulás aeráinak egymásból való kiszámítására (A. Z. 9 a). A kalendárium fix pontja tehát a hónap volt és nem az év. Ugyanezért az aera változása ezt a fix pontot, minthogy a zsidó nép ősidők óta a tavaszi hónappal kezdte az évet, érintetlenül hagyta.

Egyebekről egy másik cikkben fogunk szólni.

Budapest.

DR. BLAU LAJOS.

PALESZTINA HATÁRAI A PSEUDO-JONATAN ÉS A TÖREDÉK-TARGUM SZERINT. Num. 34., 3—15.

A Szentföld határaitra vonatkozó adatokat, melyek mindkét palesztinai targumban Num 34, 3—15. található, nem vizsgálták még eddig kellőképen. Neubauer, *La Géographie du Talmud* (Paris, 1868.) című művében 430—432. l. egy

függelékben az említett targumok fordítását adja, melyhez néhány megjegyzést fűz, de anélkül, hogy a szöveget behatóan tárgyalná. Ugyancsak e targumokat vizsgálja Friedmann *נבילות א"י וסוריא* cz. értekezésében (46—67. l.), mely a Luncz-féle Évkönyv II. kötetében (Jeruzsálem, 1887.) jelent meg. A terjedelmes dolgozat nem nyújt tiszta képet a fölvetett kérdéstről. A földrajzi megnevezéseket nem kutatja és megelégszik annyival, hogy »így nevezték ezt a helyet abban az időben« (61. és 66. l.), ami pedig a szöveget illeti, csaknem minden arra vonatkozó megjegyzése Schwarz, *Das heilige Land* (Frankf. a. M., 1852.) és Neubauer műveiben található. Több, ez arameus paraphrasisban előforduló helynevet tárgyal Hildesheimer, *Beiträge zur Geogr. Pal.* (Berlin, 1886.) című művében, minthogy az itt előforduló nevek közül néhány az általa tárgyalt borajthában¹⁾ is található.²⁾

A következőkben igyekezünk a nevezett targumhelyeket, melyek a szöveg romlottsága folytán igen sok nehézséget nyújtanak, tárgyalni, úgy a földrajzi adatokra vonatkozólag, valamint magát a szöveget, amennyire lehet, helyreállítani.

34, 3 vers. P. Jon.

Töred. targ.

ויהי לבון תחום דרומא מן מדברא	ויהוי לבון תחומא מדרומא ממדברא
דציני טור פרזלא על תחומי אדום	דקם כל קבה תחומיהון דאדומאי ויהי
ויהוי תחום דרומא מן סיפי ימא	לכון י) דרומא מסיפי ימא דמלחא מן
דמלחא מדינחא.	מדינחא.

1. Pseudo Jonatan a bibliai *ט-מדבר צין* bibliai-val fordítja, valamint Num. 33., 36.; ellenben Num. 13., 21.: *מדברא צין טור פרזלא* — *מדברא צין* nem más, mint az arameus fordítása a misna Szukka III. 1. előforduló *הר הברזל*-nek, hol egy pálmafajról van szó, mely a *הר הברזל*-en nő. Szukka 32. b. (= Erubin 19. a.) kitűnik, hogy már röviddel a templom elpusztulása után sem voltak tisztában azzal, mely pálmafaj

¹⁾ Jerusalmi Šebiit V., 1. (36. c.); Tószefta Šebiit IV., 11. (ed. Zuckerman 66. l.); Szifré, Ékeb (ed. Friedmann 85. b.); Jalkut I. §. 874. (végén).

²⁾ *כרכא דבר סנינורא* (Hildesh. 36. l. 255. jegyzet), *אולם דקלקאי* (69. l.), *רקם גיאה* (55., 60. l.), *טרכונה* (42. l.), *תרנולא דקיסרין* (39. l.).

³⁾ *תחום ד'* (l. P. J.) előtt kiegészítendő: *דרומא*.

értendő a misnában előforduló kifejezés alatt. Az idézett hely így hangzik: אמר ר' מרין אמר ר' יהושע בן לוי ואמרי לה תגיא רבה בר מרין: בדביה ר' יוחנן בן זכאי שתי תמדות יש בני בן הגום ועולה עשן מביניהן וזו היא ששנינו ציני הר הברזל כשירות.

Ezen borajtha szerint az említett pálma Jeruzsálem közelében, a Hinnom-völgyben, található, azonban a misnában nevezett hegyről (הר הברזל) nincs benne szó, aminthogy Jeruzsálem közelében nem is találunk ily nevű hegyet. Schwarz (3. l. k.) a Holt-tenger közelében lévő Dsebl-Usdumban akarja — nagyon valószínűtlenül — e hegyet keresni. A Dsebl-Usdum nem vas, hanem sóhegy és חציון תמר, melyet Schwarz vele összefüggésbe akar hozni, jó távolságra van tőle. Épöly helytelen Hoffmann (Die wichtigsten Instanzen I. 34. l., 1. j.) föltevése, mely szerint az Ezekiel 47., 19-ben előforduló תמר = צין a misnai הר הברזל-nek felelne meg, minthogy Tamarnal (ma Kurnub, délnyugatra a Holt-tengertől) ily nevű hegyet nem találunk. A misnai הר הברזל, mint ahogy már Neubauer (40. l.) megjegyzi, a Josephusnál (Bellum IV, 82.) τὸ Σιδηροῦν καλούμενον ὄρος-al nevezett hegynek felel meg, mely »Moab országáig nyúlik«. Ez a hegy a mai *el Kura*, mely az Arnontól északra fekszik és legnagyobb része bazaltból (20% vas) áll.¹⁾ E hegy a Jordántól keletre fekvő ország-részben fekszik, így tehát a Szentföld déli határpontjai közé semmiképen sem tartozhat, aminthogy valójában semmiféle összefüggés sincs a bibliai מדבר צין és a misnai הר הברזל között. A targum itt (a következőkben több példát fogunk erre nézve látni) a bibliai kifejezést egy hasonló hangzású későbbi megnevezéssel egyenlőnek tartotta, jóllehet a kettő épen csak a hangzásra nézve egyezik meg.

2. A Töred. targum ת-מדבר צין-al fordítja, — tulajdonképen a biblia קדש fordítása.²⁾ Ezen רקם, mint Hildesheimer kimutatta,³⁾ nem egyéb, mint a Josephusnál (Ant. IV, 7, 1.) és Eusebiusnál (Onomast. s. v. Petra) a nabateusok fővárosaként nevezett Ἀρακέμη, mely a bibliai הַסְּלֵעַ (II. Kir 14, 7. II. Krón 25, 2, Jesaja 16, 1. 42, 11)

¹⁾ L. Clementz, *Gesch. des Jüd. Krieges*, 438. l., 2. j.

²⁾ Targ. Gen. 16, 14, 20, 1, 16 és egyébütt.

³⁾ 51. l. és k.

val azonos.¹⁾ Ezen הסלע-t, mely a nabateusok városa volt, már korán azonosították a bibliai הסלע-val, melyből Mózes vizet hozott elő.²⁾ E szikla tudvalevőleg a Kades pusztában van. minthogy pedig קדש = צין (l. Num. 20, 1, 27, 14, ψ 29, 8) érthető, hogy a targum צין helyébe רקם-ot tesz. Ime egy példa arra, hogy helységek, melyek egymástól távol esnek, valamely külső oknál fogva azonosnak tartatnak.³⁾

4. vers. P. Jon.‡

T. T.

ויקף לכו תחומא מן דרומא	ויקף לכו תחומא דרומיא מן מסיקותא
למסיקותא דעקרביא ויעבר לציני טור	דעקרביא) דעבר בטור פרזלא ויהו, מפקני
פרזלא ויהו מפקני מן דרומא לרקם	מדרום לרקם הניעא ויסוק דירת אדריא
ניעא ויסוק לטירית אדריא ויעביר	ויעבר) בקסם.
לרקם.	

3. מעלה עקרבים fordítása a bibliai מסיקותא דעקרב. Ma Nakb es-safa.

4. רקם ניעא (T. T. הניעא, Onk. גיאה) állandó megnevezése a bibliai ברנע ברנע-nak (Onkelos Num. 32, 8, 34, 4 és egyébütt, Proféta targ. Josua 10, 41, 14, 6, 15, 3). Valamint Kades közelebbi meghatározására szolgál, épúgy tették a ניעא szót רקם-hoz. ניעא a nabateus főváros, Petra mellett fekvő helység, mely már Eusebiusnál előfordul, a mai Elgi, és így következetesen tették רקם = Petra, melyet Kadesnak tartottak, mellé גניעא-t, mely ברנע-nak feleljen meg.⁶⁾

5. A következő pont טירת אדריא egyszerű fordítása חצר אדר-nak.⁷⁾ (Ma Ġebl hadira.)

6. קסם megfelel עצמן-nak. Valószínűleg a mai Ain el Kaseme északnyugatra 'Ain Kadistól.⁸⁾

¹⁾ Wetzstein (Anhang zu Delitzsch Jes. Com. 5. l.) szerint סלע = sziklahasadék és ennek felel meg a רקם = a görög ὑψημα.

²⁾ Jos. Ant. IV., 4., 7. Euseb. Onom. s. v. Ὠ e.

³⁾ Kades valódi fekvését Trumbull találta meg. Ma Ajin Kadis délnyugatra a Makra-fensíktől.

⁴⁾ Olv. ויעבר mint P. J.

⁵⁾ Olv. לקסם

⁶⁾ Bővebben l. Hildesheimer, 69. kk. l.

⁷⁾ L. 9. v. חצר עינן Targ. עינוותא

⁸⁾ Schwarz 6. l. Hildesheimer 57. jegyzet.

5. vers. P. J. T. T.
 ויקף תחומא מקיסם לנילום מצרים ויקף תחומא מקיסם לנילום מצריי
 ויקון מסקני למערבא. ויקון מסקניי מן מערבא.

7. újból példát szolgáltat arra nézve, mint cserélték föl különböző helyek megnevezését egymással. természetesen csak a Nilust jelölheti meg és mégis találjuk, hogy a נחל מ' , valamint a שיחור מצרים , mely a נחל מצרים-at azonos, ugyancsak מצרים-al adatik vissza (Targ. I. Krón. 13, 5). Palesztina déli határvonala: a *Wadi el Aris*.

6. vers. P. J. T. T.
 ותחום מערבא ויהוי לבון ימא רבא זמחדוי וספנתא עם מיא קדמא דאיתי
 אוקינום ותחומיה הינן מי בראשית בטיה הינן מי בראשית דין יהוי לבון
 עם מיא קדמא דהוון בנייה אבידוי ופרכידוי בדכוי ומדינתיה נסוי ומחוזוי
 תחומא מערבא. ספינתיה ואלנותיה דין יהוי לבון
 תחום מערבא.

8. és a Földközi-tenger megnevezései. V. ö. jer. Challah 60 a: מעהל מצרים ועד אוקינום. Mindkét targum a vers parafrázisát adja. A tengerhez tartoznak az ősrégi vizek.³⁾ אבטוי helyett valószínűleg אבטוי olvasandó;⁴⁾ אבטוי = אבטוי (ἐμβαρι) = kád, de vízmedencze is. (V. ö. Sabb. 40 b.)⁵⁾ פריצידוי helyett olv. פריצידוי (Aruch s. v. Targ. Jób 14, 11). A targumokban még többször is előfordul (ψ 42, 2, Jób 14, 11) és »csatornát, víztartót« jelent.⁶⁾ Friedmann javítja -ra, tehát a tengerben (talán a szigeteken) fekvő városok. A tengerhez tartoznak mind a tenger partján lévő helyek (מדינתיה, מחוזוי), valamint a hajón lévő por is (v. ö. Gittin 46, ha — ואלנותיה vonatkozik?)

7. vers. P. J. T. T.
 ודין יהוי לבון תחום ציפונא מן ימא ודין יהוי לבון תחום ציפונא מן ימא
 רבא תכוונן לבון לטוורס מנוס. רבא תכוונן לבון לטוורס אומנים.

¹⁾ Olv. למערבא

²⁾ Kiegészítendő: מערבא, vagy ימא

³⁾ Gen. rabbah c. 5. אוקינום בים אוקינום

⁴⁾ Friedmann l. c. 53. l. jegyz.

⁵⁾ Kraus, Lehnwört. II. s. v. אבטוי

⁶⁾ Lehet, hogy a פריצידוי-בól keletkezett. Targ. I. Eszter 10., 1. e szóval fordítja א'ים-ot.

9. A határ észak felé vonul és annak első pontja a *טורוס אומנים* vagy a T. t. szerint *מעם* a bibliai *הר ההר*-nak feleljen meg. Pseudo Jon. a bibliai *הר ההר*-t állandóan *טורוס אומנים*-al fordítja, még ott is, hol ez teljes lehetetlenség, Num. 20, 22. 33, 37, Deut. 32, 50, hol az Edom határán, tehát Palesztina déli részén fekvő Hor habárról, hol Áron meghalt, van szó, — a targum ott is *טורוס אומנים*-t — használ. Taurus Amanus szintén két különböző hely fölcserélése által keletkezett. A tannaitikus irodalomban többször említetik az *אמנה* hegy, mint Paleszt. legészakibb pontja (L. Gittin 8 a, misna Šebiit VI, 1, Challah IV, 8; némely helyen *אמנן*). Ezen *אמנה* nem egyéb, mint az Én. én. 4, 8. előforduló Amana-hegy, mely a Libanon egyik csúcsa, a mai Amanah-hegy az Antilibanon keleti oldalán, ahol a hasonló nevű folyó ered. (Ma nahr Barada).¹⁾ Tószefta ed. Zuckerman del Terumot II, 12, Šeb. IV, 6. Challah II. 1 *אמנים* található a misnai *אמנה*, ill. *אמנן* helyén. *אמנים* = Amanus, mely az Asia minorban lévő Taurus hegy egy ágát jelöli. (L. Josephus Ant. I. 6, 1.), mely Syria és Cilicia között a határt képezi és az *אמנה*-val semmiféle összefüggésben nem áll. A *טורי אמנה*-ből a már említett népies etimologia folytán Taurus Amanus lett.

8. vers.

P. J.

T. T.

מטורוס אומנים תכוונן לכוון מעלך
 לטבריה ויהו מסקני דתחומא מן
 תרין צטרוי מכוונין לכרכור דבר
 זעמא ולכרכוי דבר סניגורא ודווקינוס
 ותרגולא עד קסרין מעלך לאבלם
 דקלקאי.

מטורוס מעם תכוונן לכוון למעלי
 אנטוכיא ויהו מסקני תחומא דאוולם
 דקלקאי,

10. Tárgyalásunk eddigi folyamán nem akadtunk különös nehézségekre a szöveget illetőleg. Annál több dolgunk lesz ezentúl ily nehézségek elhárításával. Töred. targum a héber szöveghez nem fűz semmi toldalékot, csak *אנטוכיא חמת* helyébe *אנטוכיא*-t, *אנטוכיא* helyébe pedig *דקלקאי אוולם*-t tesz. Pseudo Jonatannál *אנטוכיא* helyett *טבריה* van, ami valószínűleg a másoló hibája, mint-hogy a bibliai *חמת*-nak a targumokban állandóan *אנטוכיא* felel meg.²⁾ Nincs azonban kizárva, hogy eredetileg is *טבריה* állott

¹⁾ L. Buhl, Geogr. d. alt. Palästina 111. l.

²⁾ Érdekes, hogy más helyen is ugyanily hiba esett a szövegbe. Jebámóth 45. a *טבריה* helyett *הנהו שכווייתא דאתי מארנן לטבריה* a

a szövegben, minthogy (b. Megillah 6 a) egy vélemény szerint חמת זו מבריא. Itt újból annak példáját láthatjuk, hogy egy távol eső hely nevét — חמת itt csak a cölosyriai Hamatra vonatkozhat — egy másikkal cserélték fel. P. J. ... ת"ן-ת"ן-tól ... מעלך לאבלם nem található T. t.-nál, amint hogy valójában nem is ide tartozik, hanem a 15-ik vershez, amint azt később látni fogjuk. Itt T. t. őrizte meg a helyes olvasatot. Eszerint P. J. következőképen hangzik: חמטם תכונתן לכן מעלך לאנטיוכיא ויהו מפקני דחומא מעלך לאבלם דקלקאי.

Ezen szöveggel T. t. csaknem szószerint egyezik.

11. חמת לבא חמת az út, mely Hamat felé vezet: a völgy, mely a Libanon és Antilibanon között fekszik, az ókori Cölosyria (κοιλίη Συρία Jos. Ant. X. 9, 7.), a mai el Bika,¹⁾ חמת a mai Hamath az Orontes mellett. Hamat a bibliában mint a Szentföld északi pontja említettetik. (Num. 13, 21, I. Kir. 8, 65) Josephusnál a város neve *Amathe*. Antiochia ellenben Hamattól jó távolságra van; Estori Parchi szerint (279. l.) 3 napi út Hamattól.

Jeremiás 39, 5, 52, 27-ből kitünik, hogy az egész ország-részt épen e várossal חמת-א-nak nevezték. Az ott előforduló חמת a talmudban és midrásban több helyen חמת-א-nak neveztetik. (L. Jer. Šekálím VI. 2., Peszikta r. c. 31 = jer. Szanhedr. X. 6.) Egy חמת nevű hely volt Palesztinában is, melyről Num. 32, 11 szó van. Ezen חמת-t a targumok, valamint a Vulgata *Daphne*-val fordítják. (Ma Tell defne Banias közelében.)²⁾ Megkülönböztetésül ezen חמת-tól a Hamat országában lévő חמת-א-nak nevezték. Hogy pedig épen Antiochiát tették Daphne mellé jelzőül, annak oka abban keresendő, hogy Antiochia mellett egy kis város *Daphne* (Apollo babér ligetével, δάφνη = babér) feküdt.³⁾ Hogy ezen Daphne a Jeremia 39, 5, 52, 27 említett חמת-e,

חמת-א ad. (Friedmann 57. l. 17. jegyz.) Kaftor waferach, ed. Luncz 280. o. tényleg חמת-א található. A targumbhelyek hol חמת = חמת: P. J. Gen. 10., 18., Num. 13., 21. Targ. I. Krón. 18., 9., L. b. Szanhedrin 96. b., Lev. r. c. 5.

¹⁾ Buhl, 66. l.

²⁾ Buhl, 239. l.

³⁾ L. Boettger, Topogr. hist. Lexicon zu Fl. Josep. 25. l. jegyzet.

az kétséges, de itt ránk nézve mellékes. Minthogy a második templom idején Antiochia Syria fővárosa volt, Syria fővárosa azonban a bibliai korban חמת רבה volt (Ámosz 6, 2), így a haggada előadói könnyen azonosíthatták חמת-t Syria új fővárosával, Antiochiával.¹⁾

12. A bibliában itt következő határpontot צרד nem lehet biztonsággal meghatározni²⁾ és valószínűleg már igen régen ismeretlen volt. A targumok אולם דקלקא illet. אולם דקלקא (T. t.) tesznek helyébe. אלקא természetesen Cilicia; אולם, vagy helyesebben אולם (אולם helyett אולם olvasandó; l. Hildesheimer, 255 j.) megfelel a görög αυλων-nak, mely »mély útat, völgy-szoros«-t jelent. *Αυλων Κιλικιος* »ciliciai völgy-szoros« megnevezés előfordul Josephus Ant. XIII. 15, 4. אולם רבתא mint hely vagy vidék megnevezése találtatik az említett borajthában. Hildesheimer ezen megnevezést a Hüle-síkság északi részére vonatkoztatja, és valószínűleg ez értendő a targumokban található אולם דק' alatt is. A megnevezés *Αυλων Κιλικιος* valószínűleg igen gyakori volt (talán valamely haggadikus műben is előfordult) és ennek következtében került az אולם szóhoz דקלק', ami pedig semmiképen sem illik az összefüggésbe. Mint azonban eddig is láthattuk, az arameus parafrázisok nem sok gondot fordítottak arra, hogy a tényleges állapotoknak megfelelő képét nyujtsák Palesztina határainak. A targumok szerkesztésének idején már úgy sem birtak jelentőséggel a bibliai, vagy misnai határpontok és így a bibliai határpontok visszaadása inkább haggadikus jellegű, habár kétségtelen, hogy a targum szerkesztője régi forrásokat használt e parafrázisnál. Ezt mutatja az, hogy az említett borajthának több pontja található a targumokban, valamint az, hogy a misna idevonatkozó adatait is használta, mint ezt tárgyalásunk folyamán (15. v.) látni fogjuk.

¹⁾ Lehet, hogy ezen azonosítás létrejöttéhez az is hozzájárult, hogy Antiochia ἡ ἐπὶ Δάφνης-nak (a »Daphné mellett lévő«) melléknevet is viselte; (Jos. Ant. 17., 2., 1.) Hamat pedig a görögöktől *Epiphania* nevet kapta (Jos. Ant. I., 6., 2.); *Epidaphne* = Antiochia és *Epiphania* = Hamat könnyen felcserélhetők. (Dr. Hildesheimer H. úr közlése.)

²⁾ Buhl, 66. l. és k.

9. vers.

P. J.

T. T.

ויסוק תחומא לקרן זכותא ולנבתא
 דחטמונא ויהון מסקני לכיריא¹⁾ דבית
 סכל ולמציעות דרתא דבתא דממצעא
 בין שירת עינוותא לבין דמשק דין
 יהוי לכון תחום ציפונא.

דיסקין תחומא לזפירין ויהון מסקני
 דיית עיינותא דין דיהוי לכון תחום
 ציפונא.

13. A bibliában nevezett זִפְרִין-t (vagy זִפְרָנָה?) Töred. targum זִפְרִין-el adja vissza, Pseudo Jon. ellenben két nevet említ זִפְרִין helyett. זִפְרִין, ahogy Töred. targumban olvasható, előfordul a talmudi és midrási irodalomban Bab. kama 113 a, jer. Bab. k. IX. 15 (7 a), Num. rabba c. 8, Szifrê Num. 5, 8 (ed. Friedmann 2 b. Itt זִפְרִינָה és זִפְרִין!), Jalkut § 701 (hibásan כּוּפְרִין) mint Rabbi Akiba egy idei tartózkodási helye. E földrajzi név, mint a legtöbb a talmudi és midrási irodalomban — a másolók pontatlansága folytán a legkülönbözőbb variációkban fordul elő a kiadásokban, valamint a kéziratokban, mint ez Dikduke Szófrim Bab. k. 113 a-ban látható. Nincs kizárva, hogy R. Akiba tényleg a bibliai זִפְרִין-ban volt, de még valószínűbb, hogy זִפְרִין a ciliciai Zephuriont jelenti,²⁾ זִפְרִין-t mai napig nem sikerült meghatározni³⁾ és valószínűleg már a későbbi bibliai korban sem ismerték, minthogy Ezekiél (47, 15 kk.) sem említi az ország északi határpontjai között. A targum szerkesztője (vagy talán egy későbbi másoló) a hasonló hangzású זִפְרִין-t tette a bibliai Zifron helyébe. Sokkal fontosabb azonban e pontnál a Ps. J. fordítása קָרן זְכוּתָא וְנִבְתָא דְחַטְמוֹנָא, mely nevek bizonyosan egykoron Palesztina északi határán létező helyeket jelöltek, különben nem azonosították volna a bibliai Zifron velük. A két helynév közül egyik sem fordul elő a talmud-midrászi irodalomban és így nehéz őket meghatározni. קָרן זְכוּתָא-nak hangzásra nézve teljesen megfelel a mai *Ez-Zákije* egy 742 méter magas hegyen fekvő hely (קָר) Damaskustól délnyugatra. Ezen hely mint Palesztina északi határán fekvő hely az összefüggésbe beleillik, azonban נִבְתָא

¹⁾ Ed. Ginsburger לְבִרְיָא

²⁾ Neubauer 391. l.

³⁾ A Schwarznál található »*Gebel Sifra*, északkelet. Damaskustól« nem található egyetlen térképen sem és a bibliai határvonalba sem illeszkedhetik bele.

דגח-סמנא-nak megfelelő helyet e vidéken nem sikerült találnunk. Lehet, hogy e vidék számos emelkedésének (Tell Birát 917 m. Sa'sa 906 m. stb.) egyikét jelölte e megnevezés (חמנא = orralakú kiszögellés?), mely azonban manapság már nem található a régi névvel.

14. Ps. Jonatan ezen vershez való parafrázisban még egy nevet ad, mely a Szentföld északi határpontja volt: כריא רבית (vagy ed. Ginzburger בריא). E név a már többször említett borajthában is előfordul, csak hogy Tószefta, Szifré és Jalkut בית סוכות-*t* írnak és így ezen olvasási mód jerusalmi Šebiit בית-ével szemben a helyesnek tekinthető és a mi targumunkban is így javítandó.¹⁾ E hely, valamint az előbbi pontban említettek, a Libanon vidékén kell, hogy feküdjenek. Jer. Abod. z. III. 2 (42 d. az old. elején) és b. Szanhedr. 63 b.: a II. Kir. 17, 30-ban előforduló תרנוולתא-*t* סכות בנות val magyarázzák; természetesen, mivel a talmud felfogása szerint תרנוולא (Jób 38, 36) = »kakas«-*t* jelent, ezen szó nőnemű alakja סכות tehát תרנוולתא = tyúk. (L. b. Ros-hasána 26 a.) A Libanon, főképp pedig a Hermon (בעל הרמן) vidékén mai napig található számos a tyúk nevével összefüggő helynév²⁾ mutatja azt, a mi más forrásokból is be van bizonyítva, hogy e vidéken a tyúk és egyéb madarak szent állatokként tiszteltettek. Evvel magyarázható a 15-ik versben előforduló דקיסרין תרנוולא is, mint látni fogjuk.

tehát az ezen vidéken található és a tyúk nevével összefüggésben lévő helyet jelöl és mint ilyen igen jól illik az összefüggésbe a Baniás-tól északkeletre fekvő Sahîtha,³⁾ mely nevet סכוי (= kakas) szóval összefüggőnek magyaráztak. סכותא előfordul még jer. Moed k. I. 2. (80 b) b. Moed k. 4 b (és valószínűleg b. Ab. z. 58 b סבתא olv. סבתא), hol R. Abuharól beszélnek, hogy ott volt, kiről több helyen említetik, hogy sok idegen helyen megfordult.⁴⁾

15. Töred. targum עינתא-*t* דירא-*t* val a bibliai עין חצר helyébe: מציעות דרתא רבתא: עינתא-*t* חצר עינתא-*t* tesz. עינתא = דירא azaz héberül

¹⁾ L. Hildesheimer 46. l. A következőket l. bővebben u. o. 43 kk.

²⁾ L. u. a. 45. l.

³⁾ U. a. 297. jegyzet.

⁴⁾ L. Frankel, Mebo hajer. 59 a.

חצר התיכון, tehát חצר התיכון, mely név Ezekiel 47, 16, mint Palesztina egyik északi határpontja említettik אֶשֶׁר אֶל גְּבוּל הַחֹרֶן. A targum a hely pontosabb meghatározása czéljából hozzáteszi: »mely עֵינַי עֲנוּתָא (= חצר עֵינַי) és Damaskus közt fekszik«. Az Ezekielnél előforduló חֹרֶן a Baniastól északkeletre fekvő *Kafr Hauwar*-ban keresendő (nem Hauran *Ἀυραῖτις*.)¹⁾ A Num. 34, 10, Ezek. 47, 17. nevezett חצר עֵינַי általánosan a mai *el-Hadr*-ral, (északkeletre Baniástól a Nahr Muranijjenél) azonosítottatik.²⁾ A valóságnak teljesen megfelel tehát a targum körülírása, hogy t. i. חצר התיכון (Hauwar határán) חצר עֵינַי (el-Hadr) és Damaskus között fekszik. A jelző גְּבוּל »nagy«, mely e név mellett található, előfordul a targumban egyebütt is, pl. Gen. 10, 10. בְּבֵלִי, hol a szövegben ez appellativum nem áll.

10. vers.

P. J.

T. T.

ותכוונן לכוון לחומם מדינהא מטייה (מדינהא) מדינת עינותא לאפמיס. ותכוונן לכוון לתחום מדינהא מטייה (olv.)

16. A bibliai שפס manapság nem határozható már meg és már Ezekiel sem említi. A targumok azonban egy újabb névvel adják vissza: אפמיס, illetőleg אפמיס. — T. t. אפמיס a talmudi és midrási irodalomban gyakran előforduló hely neve, mely majd mint פמיס (jer. Terumot 46 c.), פמיס (Targ. Én. én. 5, 4) majd mint פנייס (jer. Demaj II. 1, 22 d, fönt) iratik és Paneas (*Πανίας*) a mai *Banijas*-nak felel meg, hol egykor a Pánnak szentelt templom állott (בעל נד) és melynek helyére később Philippus Cäsareat építette (Cäsarea Philippi, קסריין) a Jordan forrásai mellett.³⁾

Panias a talmudban és midrásban, valamint a targumban is általában a bibliai ליש, később דן (Birák 18, 29) Josua 19, 47 (לשם)-al azonosítottatik. (L. b. Megilla 6 a פמיס targ. Én. én. 5, 4 פמיס דן דמתקרי פמיס). Dan, ma Tell Kâdi (= biró) 4 mértföldnyire fekszik Banijastól nyugatra.⁴⁾ Hogy a bibliai שפס hol feküdt, nem határozható meg manapság;⁵⁾

¹⁾ L. Buhl, 66. l.

²⁾ U. a. 67. l.

³⁾ Josephus Ant. 18, 2, 1.

⁴⁾ Buhl, 238. l.

⁵⁾ U. o. 241. l.

Töred. targum különös módon Paniással azonosította. Talán פמ"ש (= פמיש) szóból metatezis által nyerte ez azonosítást? Ps. Jon. אפמיאה-t ír, de kétségtelenül ő is Paniasra gondolt. אפמיאה csakis *Apamea*-nak (*Ἀπάμεια*) felelhetne meg, mely azonban Syriában feküdt¹⁾ és a Szentföld egyik határpontjának nem tekinthető.

11. vers. P. J.

T. T.

ויחות תחומא מן אפמיאה לדפני מן
מדנה לעינוותא (ויחות תחומא למערת
פניאס וממערת פניאס יחות תחומא
לעינן ומעינן יחות תחומא ויסב מישרא
מישר נחלא ארנונא וייתי למדברא
וציני טור פרזלא מי מצותא אכלו
ודמוכה סמך לגניסר כרך מלכותהון
דאדומאי אחסנות שבט ראובן ונד
ופלנות שבט מנשה) ויהות תחומא
ויקיף לתחום ימא דגניסר ממדינחא.

ויחות תחומא לאפמים (מאפמים. olv.)
לדפני למדינחא לעיינתא ויחות תחומא
וימשי סמך לימא דגניסר מערבא
(מדינחא. olv.)

17. Ps. Jon. összehasonlítva töred. targummal, valamint t. t. a 15. vershez, eléggé mutatja, hogy Ps. Jon. targumnak a fönt zárjelek közé tett része nem a 11-ik, hanem a 15-ik vershez tartozik, mint ezt ott bővebben be fogjuk bizonyítani. Egyelőre tehát a targum csak azon részét vizsgáljuk, mely a héber szöveg fordításának tekinthető, mely tehát töred. t.-al egyezik. E szerint Ps. J. targ. versünkhöz így hangzik: ויחות תחומא מן אפמיאה לדפני מן מדנה לעינוותא ויקיף לתחום ימא דגניסר ממדינחא. mely itt a bibliai רבלה-nak felel meg, előfordul Josephusnál is (*Δάφνη*, Bellum IV 1, 1) és megfelel a mai *Tell defne*-nek.²⁾ E hely a Jordán egyik forrásánál fekszik és így a bibliai helynek: מקדם לעין teljesen megfelel. Ez ע"ן-szót fordítja Ps. J. és T. t. is עיינותא-val, mely tehát a mai Nahr el-Leddant jelöli.

A határ innét kezdve dél felé fordul és a Genezaret-tó (גניסר = כנרת) l. Megilla 6a.) partja mellett haladva eléri a Jordánt.

¹⁾ L. Misna Challah IV., 12. אריסטון הביא בפורים מאפמיאה. וקבלו ממנו מפני שאמרו הקונה בסוריא כקונה בפרווד שבירושלים.

²⁾ Buhl 239. l.; Tel el Kadi-tól nyugatra.

12. vers. P. J.

ויהות תחומא ליורדנא ויהון מסקנוי
לימא דמלחא. ריקס גיעא מן ירומא
פוזרוס אומנוס מן ציפונא ימא רבא מן
מערבא ימא דמלחא מן מדנחא דא
תהוי לכוך ארעא דישראל למצרני
חזור חזור.

F. t.

ויהות ליורדנא ויהון מסקנוי ימא
דמלחא דא תהוי לכוך ארעא לתחומא
חזור חזור.

18. Tr. t. valamint P. Jon. is a héber szöveg fordítását adják, csak hogy Ps. Jon. e vershez való parafrázisában a Jordán nyugati oldalán lévő országrész határait röviden összefoglalja. קדש ברנע רקס גיעא azaz a legfontosabb határpont délen, északon, a Földközi-tenger alkotja a határt nyugaton és a keleti oldalon nagyrészt a Holt-tenger. Minthogy Ps. Jon. e vershez, melylyel a nyugati országrész határa meghatározása a bibliában végződik, az eddig elmondottak rövid összefoglalását adja, eléggé kiviláglik, hogy Ps. Jon. fordítása csakis a nyugati országrész határait tartalmazta eredetileg, a keletiét azonban, melyről a 15. versben csak röviden van szó (שני המשות וחצי המטה לקחו נחלתם מעבר לימן szó ירחו קדמה מורחה) nem, semmiesetre sem a 12. vers parafrázisánál. A keleti országrész határait azonban a *töred. targumban* találhatjuk a 15-ik vershez, valamint az eddig nem tárgyalt részei a Ps. Jon. targumának is a 15-ik vershez tartoznak és — mint látni fogjuk — eredetileg valószínűleg egyáltalán nem foglaltattak benne.

A keleti határpontok tárgyalásánál a *töred. targumot* (a 15. vershez) fogjuk mindenekelőtt szem előtt tartani, mint-hogy ennek szövege jórészt épségben maradt.

Töred. targ. 15. vers.

תרין שבטיא ופלגות שבטא קבילו:
אחסנתהון מן ירדנא דיריחו קדמאין מן
מדנחא מן מישר ימא דמלחא נפק
להון תחומא לכנת
כרך דמלכותהון דאמוראי ומכנת
כרך דמלכותהון דאמוראי נפק להון
תחומא

*Ehhez Ps. Jon.-nál a következő
párhuzamos helyek találhatók:*

(י תרין שיבטין ופלגות שבטא קבילו
אחסנתהון מעברא ליורדנא מדנחא
כרך מלכותהון דאדומאי (י סמך
לניסר

י) V. 15.

י) 12. v. végén.

לפני תלגא ולחומתא דלבנן ומסור
תלגא ולחומתא דלבנן נפק להון תחומא
לחובא דימין צפון עיינותא דדמשק ומן
חובא דימין צפון עיינותא דדמשק נפק
להון

תחומא לדיוקינוס טור תלגא דקיסרין
דימן מדנה מערב דן ומן יוקינוס הורגנלא
דקסרין דימן מדנה מערב דן נפק להון
תחומא לנהרא רבא נהרא פרת דעלוי
סדר נצחני קרבוי דה' מתעבדין ומן
נהרא רבא נהרא פרת נפק להון תחומא
מקרון זכתא בתרא כל פרכין זמרא
ובית מלכותא דסיחון מלכיהון דאמורי
ובית מלכותא דעוג מלכא דמתנן נסיק
לרפיה ולשוקמזי עד כסי ספר ימא
דמילחא הרין

הוא חולקהון דתרין שבטיא ופלגות
שבטא.

(1 מן תרין (לתרין. olv.) צפירי מכוונין
לכרכוי דבר זעמה ולכרכוי דבר סניגורא

ודוקינוס ותרגולא עד קיסרין
(דקיסרין. olv.) (1 ויחות תחומא למערת
פניאם וממערת פניאם יחות תחומא
לפני תלגא ומסור תלגא יחות תחומא
לעינן ומעינן יחות תחומא ויסב מישרא
מישר נחלא ארגנא וייתי למדברא
וציני פור פרזלא מי מצותא אבלו
דמוכה

(1 אחסנות שיבט ראובן ונד ופלגות
שיבט מגשה.

19. Vizsgáljuk most tehát a keleti országrészre vonatkozó adatokat. — מישר ימא דמלחא a Holt-tengertől északra és délre elterülő síkság,⁴⁾ ma El-Rör, mely a Jordan mindkét partján egész a Genezaret-tóig terjed. A határ, a targumok szerint, *Genezaret*, az *emoreusok* városánál halad el.

város Josua 19, 35, mint megerősített város említetik és a név, mint város neve, a talmudi irodalomban is előfordul,⁵⁾ Estori haparchi is mint még létező helyről beszél⁶⁾ róla és a középkorban többször említetik mint »castellum Genezareth«.⁷⁾ Mindenesetre a hely a Jordan nyugati oldalán Náftáli birtokán feküdt (Jos. 19, 32) és így tulajdonképen nem lehet a keleti országrész határpontja. A fönt említett hely Deut. 3, 17 szerint a keleti országrész *מכנת ועד ים הערבה* ig terjedt, a targum

¹⁾ 8. v.

²⁾ 12. v.

³⁾ U. a. a vers végén.

⁴⁾ Deut. 3, 17 a Holt-tenger neve: *ים הערבה*

⁵⁾ Maaszrot III. 7, Tószefta Taharot VI. 7, jer. Maaszrot 48d.

(יונתן איש ניניסר).

⁶⁾ ed. Luncz 286. l.

⁷⁾ Buhl 225. l.

szerkesztője tehát e helyre támaszkodva az egész Genezaret-tavat a keleti országrészhez számítja és az annak partján fekvő Genezaret várost annak határpontjául tekinti, melyet az emorik országa székhelyének nevez. Az emori határáról Deut 3, 8 szerint tudjuk, hogy az az »Arnon pataktól a Hermon hegyig« terjedt. Genezaretről mint az emori fővárosáról, vagy királyi városáról nincs sehol sem szó. (Targ. Jon.-nál דִּירוֹמָאֵי áll. Lehet, hogy ez a helyes; אֲדוֹמִים jelölheti Rómát, és e szerint Genezaret a római uralom idején megerősített hely lett volna?)

20. A Genezaret-tótól a טוֹר תְּלֵנָה-hoz megy a határ. — טוֹר תְּלֵנָה a mai *Ds. et-teldsch*, a bibliai Hermon, melyről Ps. Jon. Deut 3, 9 szerint בְּסִיתוֹתָא וְלֹא בְקִיִּטָא וְלֹא בְּסִיתוֹתָא (i. l. אֲדוֹמָאֵי) אֵלֶּיךָ מִנִּיהַ תְּלֵנָה לֹא בְקִיִּטָא וְלֹא בְּסִיתוֹתָא. A héber név הַר הַשְּׁלֵנַה szintén előfordul (jer. Szanhedrin X. 2, 28b, fönt és Szifré Balak § 131 ed. Friedmann 47b. (מִבֵּית הַיְשִׁיבוֹת וְעַד הַר הַשְּׁלֵנַה)).

21. A következő pont חוֹמַתָּא דְּלִבְנָן, mely töred. targumban található, valószínűleg חוֹמַתָּא דְּלִבְנָן-nak olvasandó (»a Libanon fala« nem ad jó értelmet) és e név a Hermontól északkeletre az Antilibanus alján, Damaszkusztól északnyugatra fekvő *El-hami-t* jelölné.²⁾ A »Libanon melletti Hamatnak« azért nevezi, hogy a hasonló nevű helyektől megkülönböztesse, mint pl. a Jos. 19, 35 előforduló חַמַת, mely jer. Megilla I. 1, (70a) szerint חַמַתָּא (= חוֹמַתָּא)-nak neveztetett.³⁾

22. חוֹבָא דִּימֵן צִפּוֹן עֵינּוֹתָא דְּדַמְשֶׁק természetesen a Gen. 14, 15 előforduló חוֹבָא דִּימֵן צִפּוֹן עֵינּוֹתָא דְּדַמְשֶׁק, a hogy Gen. 14, 15 valamennyi targumban található. Hoba említették az apokrif Judith könyvében (4, 4; 15, 4), tehát még soká ismeretes volt. Wetzstein szerint⁴⁾ ez ősrégi városnak a mai Hoba, a hasonló nevű folyónál, 20 órányira északi irányban Damaszkusztól, felel meg. A targum עֵינּוֹתָא דְּדַמְשֶׁק-et említ. Hogy melyik forrásra gondolt a targum szerkesztője, nem határozható meg, minthogy Damaszkusz környékén számos forrás fakad.⁵⁾

¹⁾ Onkelos (u. ahhoz a vershez) szintén טוֹר תְּלֵנָה-val fordítja שְׁנֵי שְׁנֵי szót.

²⁾ Baedeker-Socin 329. l.

³⁾ Orontes melletti Hamat nem illik a határvonalba és az különben is Epiphanianak neveztetik a talmudi és midrási irodalomban.

⁴⁾ Delitzsch, Gen. Comm. 4. kiad., 561. l. és k.

⁵⁾ Baedeker-Socin 334. l.

23. Az ezután következő név: דיוקינוס טור תלנא דקיסריון די מן, úgy amint előttünk van, nem ad semmi értelmet. מדינה מערב דן, természetesen דיוקינוס טור תלנא keletkezett, amint Ps. Jon. targumban található és ahogy töred. targumban is előfordul ugyanezen versben. דימן מדינה מערב דן lehetetlenség és így Schwarz (9. l. jegyz.) szerint javítjuk מערת דן — דימן מדינה מערת דן. — מערת דן — דימן מדינה מערת דן, hol a Jordan fakad. Pseudo-Jon. tényleg מערת פניאם ír. דיוקינוס תרנוולא דק' a többször említett borajtában, valamint jer. Demaj II. 1. (22d) is, mint Palesztina egyik északi pontja említettetik. דיוקינוס (εἰκώνας) képet, szobrot jelent és így דיוקינוס תר' דק' egy Cäsarea Philippi melletti kakasbálványképet jelöl.¹⁾ E vidéken, mint már említettük, a kakas-kultusz nagyon el volt terjedve.

E határpont töred. targum szövegében nem áll a helyes sorrendben. A targumban előadott sorrend szerint a határ Damaszkusztól újból visszajönne a Libanonhoz, ami teljes képtelenség. דק' טור תלנא -nek תרנוולא דק' előtt kell állnia (mint ezt Ps. Jon. is mutatja). E sorrendváltozás valószínűleg úgy keletkezett, hogy דק' תרנוולא helyett már régen hibásan דק' טור תלנא -t írtak, mint a mi szövegünkben is található. Valamely másolónak feltűnt, hogy דק' טור תלנא így kétszer közvetlen egymásután említettetik (דק' טור תלנא — דק' טור תלנא) az, miért aztán máshová helyezte e nevet.

24. Targum szerint a határ az Eufratesig haladna (נהר רבא נהר פרת). Hogy a határ ilyen irányt vegyen, nem gondolható. Damaszkusztól messze észak felé az Eufratesig menne a határ, onnan hirtelen vissza egész a Trachonitisig (mint látni fogjuk) és közben egyetlen határpont sem említettessék?

A targum szerkesztőjének szeme előtt valószínűleg a misna Sebiit VI, 1 (Challah IV, 8) lebegett, hol az Egyiptomból jövő izraeliták által elfoglalt birtok északi határvonala határozatik meg. מכזיב ועד הנהר ועד אמנה.

מכזיב (vagy jer. szerint נזיב) a mai Zib, 3 órányira Akkotól északra. A bibliában (Josua 19, 29, Birák 1, 31) mint מכזיב fordul elő, Josephusnál Ἀκτιπούς és Ἐκδιππα.²⁾ A harmadik pont אמנה a misna és talmud szerint a bibliai הנהר, tehát a

¹⁾ Nem helységet, mint Hildesheimer gondolja (44. l.).

²⁾ L. Böttger 9. l. s. v. és Buhl 228. l.

Libanon egy csúcsa, **נהר** tehát nem jelentheti az Eufratest már csak azért sem, mivel Josua nem nyomult oly messzire. Jóllehet (Jos. 1, 4) a sivatagtól a Libanonig és a nagy folyamig, az Eufratesig igéri Isten, hogy elfoglalja az országot, azonban a Szentföldért harczoló izraeliták nem foglaltak oly messzire, valószínűleg, mivel az addig elfoglalt terület is elegendő volt a nem nagyszámú népnek. Ha azonban a fönt idézett misna csak a biblia adatait akarta volna ismételni, úgy bizonynyal nem változtatta volna meg a sorrendet és az Eufratest (**נהר**) csak a Libanon (**אמנה**) után említette volna. Épen e nehézségek elhárítása végett azonosítja Maimonides (misna komm. Challah IV, 8) és Estori parchi (ed. Luncz 264. l.) a misnai **נהר**-t a bibliai **נהל מצרים**-al, ami teljes lehetetlenség, minthogy a **נהל מצרים** (Wadi el Ariš) Palesztina déli határán fekszik. A misnai **נהר** — mint már Schwarz is vélte¹⁾ — nem az Eufratest, hanem a mai *Nahr el Avadst* (fölső folyásánál Nahr es-sabirani) a bibliai *Parpart* (II. Kir. 5, 12) jelöli, mely folyó, mint e vidék legnagyobb folyója kat'exochen a **נהר** »a folyó« nevet nyerte.²⁾ Ha a Parpart Palesztina északi határvonalának tekintjük, úgy a már megbeszélte határpontok és az ezután következők alapján Palesztina keleti részének természetes határvonalát fogjuk nyerni. A targum szerkesztője mindenesetre a misnai **נהר**-t az Eufratesre vonatkoztatta és mindjárt hozzáfűzte a szokásos jelzöt: **נהר רבא**, utána pedig egy haggadai toldást, »hol az Úr győztes háborúi vivattak«. E midrás forrását nem sikerült föltalálnunk.³⁾

25. A most következő **לקרון זכתא** helyett **מקרון זכתא בתרא** és **בתרא** helyett **בתא** olvasandó. — **קרון זכתא** azonos a Ps. Jon. 9. v. előforduló **קרון זכותא**-val, csak hogy itt mint város említettik. A fönt említett *Ez-zakije*, mely a Parpar folyótól délre fekszik, az összefüggésbe helyesen illik bele.

26. A következő adat: **כל מרכון זמרא** mint egy vidék neve

¹⁾ 3. l. jegyzet.

²⁾ Hogy a **נהר** kiváló folyó volt, bizonyítja az is, hogy Hazael Damaszkusz számos folyói közül (l. Baedeker-Socin 334. l.) épen Amanat és Parpart említi.

³⁾ A Ketorath haszammim nevű kommentár (Amsterdam 1671) e helyhez Echa rabbatiból idéz: **אמר רבי הרנו פרת בישראל יותר ממה שהינו**: **נבון-אדן וכו'**. E midrás aligha lehet a mi targumunk forrása!

előfordul a már többször említett borajtában, csakhogy a Szifré (ed. Friedm. 85b) מִי־כֹּהֵן דְּנִימְרָא-t olvas. — מִי־כֹּהֵן az említett borajta valamennyi relatiójában előfordul, valamint a targumokban is gyakran. A targumok a bibliai אֲרִינוֹב-ot (Deut 3, 4, 13, 14 I. Kir. 4, 13) מִי־כֹּהֵן (יִ, מִי־כֹּהֵן) vagy מִי־כֹּהֵן-val fordítják. מִי־כֹּהֵן nem egyéb mint a Josephusnál (Jos. Ant. XV 10, 1. k.) említett *Τραχων* vagy *Τραχωνίτις*, mely nevét zordságáról, egyenetlenségéről kapta (*τραχύς*) és a targumok felfogása szerint e jelentés az אֲרִינוֹב szóban is rejlik, melyet רִנֹּב (= göröngy)-ből származottnak gondoltak. מִי־כֹּהֵן tehát a bibliai אֲרִינוֹב חֶבֶל-nak felel meg, mely בִּשְׁן-nak egy része volt. (L. Deut 3, 13.) A vidék mai neve El-Ledsa, Damaszkustól délkeletre. E vidék legnagyobb városában Boszraban (בְּצִירָא) a talmudi korban zsidó község létezett és több talmudi bölcs is lakott ott.⁴⁾ Minthogy Bosra a tulajdonképeni Trachontól jó délre esik, a targum, valamint Szifré Trachon mellett egy más várost גִּימְרָא-t (így javítandó a mi targumunkban is Szifré szerint) nevez, melynek a Trachon délkeleti szélén fekvő *Nimra* felel meg a hasonló nevű folyó mellett,⁵⁾ mely városnév Eusebiusnál és Hieronymusnál is előfordul.

27. אֲרִינוֹב מִלְכֵיהוּ דְּאֲמֹרָא a keleti országrész déli részét, mely a Holt-tenger közepeig, az Arnon folyóig⁶⁾ terjed, jelöli, אֲרִינוֹב מִלְכֵיהוּ דְּעֵוֹן מִלְכֵיהוּ דְּמִתְנָן pedig az északit. E vidék, melyhez a Trachon is tartozott, azaz a bibliai בִּשְׁן, a második templom korában mint *Batanäa* említették (Jos. Ant. IX. 8, 1) és a targumoknál e név mint מִתְנָן fordul elő, amennyiben מִלְכֵיהוּ lett.

28. A határ רְפִיָּה mellett halad el. Ily nevű hely jelenleg nem létezik e vidéken. A gyakran előforduló רְפִיָּה-ra, mely mint רְפִיָּה דְּחִנְרָא is ismeretes (l. a már többször említett borajtát,

¹⁾ Onkelos, fragm. t. és prof. targ. l. c.

²⁾ Töred. t. a mi versünkben.

³⁾ Ps. Jon. Pent. l. c.

⁴⁾ L. jer. Sebiit VI. 36d. Echa r. 3f. 16, v. b. Ab. z. 58b, Echa r. 4, 10, Én. én r. 7, 1, jer. Kilaj. III. 28c. IX. 1. 31d.

⁵⁾ L. Buhl, 253. l. — Hildesheimer (194. l., 398. j.) egy a גִּימְרָא-nak megfelelő helynevet *es-Sum-eira*, északra Tell-Sahantól, említ; e szerint a targ. olvasata is megmaradhat.

⁶⁾ L. Deut. 3, 8.

Hildesheimer, 66. l. és k.), nem lehet itt gondolni, minthogy az a Földközi-tenger partjától nem távol fekszik.¹⁾ Ez utóbbi hely neve רפיח דהגריא azonban bizonyítja, hogy még más רפיח nevű hely is létezett, különben nem lett volna szükséges a determináló דהגריא-t (= bibliai שור) hozzátenni. Ha tehát manapság e hely a Holt-tengertől északra nem is található, teljes joggal fölvehetjük, hogy a második templom korában ily nevű hely létezett.

29. Az utolsó határpont, mely töred. targumban említetik: שיקמזי, valószínűleg a mai tekintélyes falu *Šēch Miskin* (a Trachon déli szélével szemben).²⁾ Az eredeti שיקמזי-ból könnyen keletkezhetett az arab név, minthogy az arabok az eredeti idegen neveket igen gyakran arabizálják. Így keletkezett pl. a talmudi שפרעם-ből a mai *Šefa 'amer*,³⁾ vagy ת-עלה-ből a mai *Tell der 'alla*.⁴⁾ Innét a határvonal a Holt-tengerig húzódik.

Ha most a töred. targum adatai szerint a keleti országrész határvonalát megjelölni akarjuk, úgy azt találjuk, hogy az a Holt-tenger északi pontjától kiindulva a Jordán mellett egész a Genezaret-tóig halad, innét pedig ugyancsak a Jordán mellett Banijasig megy; az északi határvonal pontjai a Hermon, el Hami (?), Hoba, a Parpar egy része; a keleti határvonalat a Trachon keleti határa alkotja, honnan a határ a Holt-tengerhez visszatér.⁵⁾

Vizsgáljuk most a keleti országrész határaitra vonatkozó adatokat, melyek Pseudo Jon.-nál találhatóak és melyeket fönt összeállítottunk.

30. A 12. vers végén lévő סמך לגינסר stb. előtt ki kell egészíteni töred. targumból: בין מישר ימא דמלחה נפק להון תחומא⁶⁾ és ezáltal egy teljesen összefüggő határmeghatározást kapunk, melynek a 15-ik versnél van a tulajdonképeni helye.⁶⁾ A határ-

¹⁾ Boettger, 210. l. s. v.

²⁾ Baedeker-Socin 182. l.

³⁾ Buhl, 221. l.

⁴⁾ Hildesheimer 48. l. 338. j. Buhl 260. l.

⁵⁾ A bibliai korban a határ tovább ért egész az Arnonig. (L. Deut. 3, 8.)

⁶⁾ Hogy a 8-ik versben lévő כרכור דבר ועמא stb., a 15-ik vershez tartozik, már Neubauer jegyzi meg (431. l. 3. j.)

vonalt tehát a Holt-tengertől indul ki és a Genezaret-tó mellett haladva לתרין צטווי מכונין לכרכוי דבר זעמה ולכרכוי דבר סנינורא előfordul a többször említett borajthában mint סנינורא (סנינורא v. סנינרא). A helyes olvasat azonban סנינרא (v. סנינרא) E név előfordul a midrasi irodalomban egyebütt is (אבא סנינוריא) Tanchuma Num. 32, ביבא סנינוריא, Echa r. 1, 16). Schwarz (8. l. jegyz.) Saamat Czórtól délre, Sangorat pedig Akkótól keletre keresi! Hildesheimer (283. j.) nem nyújt határozott azonosítást, de nem tartja kizártnak, hogy סנינורא-nak a mai Zaura (סנינרא = סערא) Banijastól délre felel meg. Ezen azonosítás már csak azért sem elégít ki, minthogy a targumban található másik névnek (זעמא) megfelelő hely e vidéken nem található. Valószínűnek vélem tehát, hogy a סנינורא név a mai 'arab ez-Zeugharijehban található fel, mely azon síkság neve, mely a Genezaret-tó északi csúcsától északnyugatra kezdődve a Jordán felé húzódik. E kis síkságon több régi vár romjai találhatóak, így többek közt az egymásnak szemközt álló *Khalat es Seiyarah* és *Kh. es Senineh*, melyek a targumban lévő »egymással szemközt álló vár«-nak teljesen megfelelnek.

31. A Genezaret-tótól »Cäsarea melletti kakas-szoborhoz« megy a határvonal, onnét a *Panias barlanghoz*. Innét a Hermon (טור חלנא) felé tart, honnan עיין-hoz megy. עיין valószínűleg a bibliai עיין, azaz a mai el Hadr. északkel. Banijástól, de nincs kizárva, hogy עיין a töred. targumnál található עינותא דדמשק-et jelöli. Enantól délfelé fordul a határ és megkerüli »az Arnon-folyó síkságát«, azaz moab-síkságot (Deut. 3, 10), mely az Arnon-folyótól a Holt-tenger északi csúcsáig húzódik.²⁾ מישרא נח ארנונא nevezi a targum, mivel egy másik síkság, a Jordán mindkét oldalán húzódó ערבה előfordul a מישור névvel (Deut. 3, 17) és az ettől való megkülönböztetés céljából az Arnon síkságának nevezi.

Töred. targum szerint, mint láttuk, a határ, kiindulási pontjához, a Holt-tenger északi pontjához tér vissza; Ps. Jon. szerint azonban a határvonal »a sivatag felé húzódik« (וייתי למדבריא). A Paleszt. határait tárgyaló borajtha szerint is egész a tengerpartig húzódik a határ (דרך ההולכת למדבר, רפיה דחגיא, רקם ג', אשקלון),

¹⁾ L. Hildesheimer 39. l.

²⁾ L. Buhl 122. l. k.

valamint Ezekiel 47, 19. vers szerint is a déli határ Kades mellett elhaladva a tenger felé tart: וּפְתַח נַגַב תִּימָנָה מִתַּמָּר. — A targum bizonyynyal Ezekiel e versét használta, amennyiben תַּמָּר-t a Num.-ban előforduló צִיִּן-el azonosította és helyébe מִיַּם מִדְּבָרִים-t tett, מִיַּם מִדְּבָרִים pedig מִיַּם מִצְוֹתֵי-אֱלֹהִים talán a pörlekedés vizénél említett eseményre vonatkozik, hol t. i. Áron halálát (דְּמוּכָה?) megsiratták (אֲבֵלָה) Izrael fiai. (L. Num. 20, 29.)

Mint láthatjuk, a Pseudo Jon.-nál található adatok, melyek a keleti országrész határaitra vonatkoznak, az ország déli határainál térnek el, a többi pontokban jórészt egyeznek. E parafrázis, minthogy a keleti országrésztől beszél, a bibliai szöveg 15-ik verséhez tartozik, de a legnagyobb valószínűség szerint oda is csak később jutott. Ezt mutatja azon körülmény, hogy míg a 10. és 11. versben שָׂמָּה helyébe מִדְּבָרִים tétetik (mely מִדְּבָרִים-nak felel meg), addig azon részben, mely a 15-ik vershez való, kétszer egymásután nem מִדְּבָרִים, hanem מִיַּם fordul elő. Ha az egész parafrázis egy és ugyanazon szerzőtől származnék, úgy bizonyynyal nem állna ugyanazon hely megjelölésére közvetlen egymásután két különböző kifejezés. Nézetünk szerint a Ps. Jon.-nál található és a 15-ik vershez tartozó targum nem egyéb, mint a töred. targum egy, néhány pontban eltérő, recensiója, mely legjobb esetben a Ps. Jon. 15-ik vershez illik, honnan azonban valamely másoló a Ps. Jon. targum különböző helyein helyezte el.¹⁾

Berlin.

KLEIN SÁMUEL.

SÉMI EREDETŰ NÉMET SZÓK.

E czimen közlött multkori jegyzékemet még a következő adatokkal egészítem ki. A *-val jelölt szavak az irodalmi nyelvben vagy egyáltalában nem, vagy csak elvétve fordulnak elő, az etimológiai szótárak azonban a legtöbbet mégis tárgyalásra méltatják.

¹⁾ A 11-ik versnél még látható, hogy került oda a toldalék: וּמִמְעֵרָה מִיַּם stb. A másoló tudta, hogy a vers-elején lévő מִיַּם ugyanaz, mint a később előforduló מִיַּם, így aztán itt olvasztotta egygyé a szöveggel.

Adamsapfel (Ádám csutkája), fr. pomme d'Adam, ang. Adam's apple; e szó a német irodalmi nyelvben a XVIII. század óta fordul elő. A román népeknél keletkezett néphit, hogy a gégeinek kiálló része a paradicsomkertben elfogyasztott almának csutkája, alkalmasint a héber *tappuach haadam* latin fordításán »pomum viri« alapszik, a középlatin nyelvben ugyanis a »pomum« szó átvitt értelemben az emberi testnek minden domboruságát jelenti.

* *Acheln* (enni), a XV. század óta használt zsidónémet-szó, szárm.: a héber *āchal*-ból.

Almanach, fr. almanach, szárm. valószínűleg mint sok más *Al*-szótaggal kezdődő szó az arabból, de mivel a kalendárium arab neve nem almanach, hanem taquim, némelyek a görög-egiptomi *αλμεινιακά* (kalendárium) szóból származtatják.

Aloe, lat. aloë, gör. *αλόη*, szárm. a héber *ahālim* (aloefa) szóból, v. ö. 4. Móz. 24., 6. és Példab. 7., 17.

Amber (ámbra), fr. ambre, klat. ambra, szárm. az arab *anbar* szóból.

Balsam (balzsam), fr. baume, ol. balsamo, lat. balsamum, gör. *βάλσαμον*, szárm. az arab *balasān* szóból.

* *Barchent* v. *Barchet* (szövet), klat. barracamus, sp. barracan, arab *barrakān*.

* *Betuchen* (megbízni) és mint melléknév vagy határozó *betucht* (megbízható, biztos), szárm. a héber *bātach*, illetőleg *bātūach* szavakból.

Bisam (pézsmá), klat. bisamum, szárm. a héber *besem*-ből, v. ö. 2. Móz. 30., 23.

* *Bocher*, szárm. a héber *bachūr* (ifju)-ból.

* *Dibbern* (beszélni, főleg halkán beszélni), szárm. a héber *dibber* igéből.

* *Dokes* v. *Douches* (ülep), etimológiája még bizonytalan, lehet, hogy a héber *tachath* (alsó) szóból származik.

* *Doufes* (börtöny), szárm. a héber *tāfas* (elfogni) igéből.

* *Finkeljochem* (pálinka), elvétele a XVII. és XVIII. század irodalmában is szerepel; e szó második része a héber *jajin* (bor)-ból szárm., első része még bizonytalan.

Galgant, e növény neve fr. ol. és klat. galanga, gör. *γαλαγγα*, szárm. az arab *halangīn* szóból.

* *Ganfen* (lopni), a XV. sz. óta használt szó, szárm. a héber *gānab* igéből.

Ingwer (gyömbér), kfelnémet *ingewër* v. *gingebere*, ang. *ginger*, fr. *gingembre*, ol. *zenzovero*, *zenzero*, gör. *φυγγίβρις*, szárm. az arab *zendjebīl* szóból.

Isop (izsóp), ol. *isópo*, lat. *hysopum*, gör. *ἕσσωπος*, szárm. a héber *ēsōb* szóból, v. ö. 2. Móz. 12., 22. és 3. Móz. 14., 4.

Kampfer (kámfor), fr. *camphre*, ol. *canfora*, sp. *alcanfor*, szárm. az arab *alkūfōr*-ból, v. ö. a héber *kōpher* (szurok) szót, 1. Móz. 6., 14.

* *Kapores* újfelnémet szó, szárm. a héber *kappūrāh* (kiengesztelés, engesztelő áldozat) szóból.

Karbe v. *Karve* (kömény), fr. és ol. *carvi*, szárm. az arab *al-karavīa* szóból.

* *Koscher*, szárm. a héber *kāschēr* (tisza, szabályszerű) szóból.

Lava (láva) ol. *lavagna* (pala), szárm. az arab *labā*-ból.

Matzen (kovásztalan kenyér), a XV. sz. óta meghonosodott német szó (*Matz*, *Judenmatz*, *Matzenkuch*), szárm. a héber *mazzāh*-ból.

Mauscheln (zsidó dialektusban beszélni), továbbá *Mauschelei*, *Gemauschel* (zsidó dialektus), *Mauschel* (zsidó, zsidó kereskedő), származnak a héber *Mōseh* (Mózes) szóból.

Matt (sakkban és képletesen), fr. *mat*, ol. *matto*, sp. *matte*, szárm. az arab-perzsa *schāh māt*-ból (a király halva, fogva van).

* *Meschugge* (bolond), szárm. az azonos jelentésű héber *meschuggā* szóból.

Papagei (papagály), ófr. *papegai*, ol. *pappagallo*, szárm. az arab *babaghā* szóból.

Safran (sáfrán), fr. *safran*, ol. *zafferano*, sp. *azafran*, szárm. az arab *zafaran* szóból.

Samt v. *Sammet* (bársony), ófr. *samit*, ol. *sciamito*, klat. *examitum*, gör. *ἐξάμιτον*, ósp. *xame*, származik az arab *sāmī*-ből.

* *Schächten* v. *schachten* (vágni) a héber *sāchat*-ból.

Schükern (hazudni), 1760. óta irodalmi szárm. a héber *seker* (hazugság) szóból.

Schicksel (keresztény leány) megfelel a héber *sickzah* szónok, szárm. a *sikkūz* (iszonyuság) szóból.

Spinat (spenót), ang. spinage, fr. épinard, szárm. az arab *isfināg* szóból.

Losoncz.

DR. BARTA MÓR.

ELLENÉSZREVÉTELEK.

23. évf., 277. old. V. E. »mint inkább czéltudatos valami«, de bizony nem szabad elmaradni a decalogusból: *אל-לך*-nak.

Mint a Chászám Szófer egyik kiváló dédunokájának — Str. I. — éveken át volt tanítványa, természetes, nem volt előttem ismeretlen a vallástalan kocsis leczkértető mondása és így meglepődten hallottam *ezt itt* T.-ről is beszélni mint szájhagyományt. Tollhiba lehet csak a Vészi József szerkesztésében megjelenő »Budapester Tageblatt« 1889. X/5. ama kitétele, hogy 1815-ben koronás látogatói voltak az »Altberühmter Tempel«-nek. Hisz a templom csak 1820-ban épült és régibb nem volt sem *alt* sem *berühmt*.

A tóratekercekre nagyságára figyelmeztetek e f. irat 1906. 285. oldalán.

Dr. Büchler észrevételére megjegyzem: Nem 1742-ből való, hanem arról szóló jegyzőkönyv. Mert tényleg *számlák* stb.-ről is vannak az említett jegyzőkönyvben 42-ről.

Ami a budai halottak exhumálásáról illeti, nemcsak, hogy többekkel olvastattam e sírkő felírását és azok is nem *ד*-t, hanem *ג*-t mondtak, de sokkal világosabb az 1786. készült *ה* jegyzőkönyvnek első lapja, a mely így szól: *בהתאמתו יחד כל בני חק ועלה בהסכמה אהת לעשות פראטינאל לכתוב בו כל המקראות מכתבין ולא להלן כו' שיהי' לעדות ולזכרון, נעשה ב' דחהמפ הקמו' לי' פה ק"ק אוכן ישן.*

No már ha ennek következtében pontosan feljegyzik p. 68. sz. a. Lányi Leó méltóságosnak dédapját, *שמש*-nak való alkalmazását, 82. sz. a. említik fizetésjavítását stb., akkor bizony, ha oly kegyeletes tett 1806-ban történik, megörökítették volna azt is. Tehát ez csak a jegyzőkönyvi idő előtt történt 1766-ban. A sírköveken »Finale« olvasható.

Budapest.

BATÓ J. LIPÓT.

IRODALOM.

IRODALMI SZEMLE.

Kluge F. »Unser Deutsch« (Wissenschaft und Bildung«. I. Leipzig, 1907.) nem tartozik a zsidó irodalom körébe, de azért néhány érdekes adattal szolgál.

Közhit szerint a német tolvajnyelv azonos a német-zsidó zsargonnal. Ez nem áll. A »Rotwelsch« (= koldusnyelv, rot = koldus) a XIV. században vált ismeretessé és független a zsidók nyelvétől, kik ebben a korban nyelvre nézve csak kevéssé különbözhetek keresztény polgártársaiktól. »Zunächst haben wir festzustellen, dass sowohl Judendeutsch wie auch Zigeunerisch durchaus vom Rotwelsch verschieden sind. Zwar tritt in Prozessen des XVIII. und XIX. Jahrhunderts das Judendeutsch zuweilen als Gaunersprache auf. Aber das eigentliche Rotwelsch enthält immer nur einzelne judendeutsche Bestandteile — die meisten im XVIII. und XIX. Jahrhundert«. (79) Ez talán kissé túlzott állítás, mert a 84. lapon szerző maga régiebb időből idézi az *acheln* (enni) és *lechem* (kenyér) szavakat. Hechingen mellett több faluban a keresztény üzérek titkos nyelven beszélnek, a pénz *moos*, (85) minek eredete Kluge figyelmét talán elkerülte. — »Hausierer des westfälischen Sauerlandes, die durch ganz Norddeutschland ziehen, sprechen als Geheimsprache ein mit rotwelschen Bestandteilen durchsetztes Judendeutsch. Wer die Leute daheim aufsucht, den packt die Verwunderung, wie es möglich ist, das völlig christliche Dörfer, in denen kaum eine jüdische Familie sesshaft ist, über Judendeutsch wie über eine zweite Muttersprache verfügen. Diese Geheimsprache der sauerländischen Hausierer

heisst schlau s men. Auch in der bayerischen Pfalz gibt es Dörfer, in denen Hausierhändler ihren Sitz haben, die, obwohl christlich, auch das Judendeutsch als Geschäftssprache beherrschen und verwenden« (85). A *Rotwelsch* eredetileg talán inkább koldus- és házalónyelv volt és csak ezután vált tolvajnyelvvé. Ebben az esetben a *Rotwelsch* ősrégi héber elemei nem volnának feltűnőek (87). Már 1350-ben a *Falschmünzer* tolvajnyelven »Domherr« volt. *Unterschied* alnémet dialektusokban már a XVIII. században »schiedunter«-ré lett elferdítve (88). K. hivatkozhatott volna a mai zsidó zsargonra. Az eredmény: »Was wir heute Gaunersprache nennen, ist ein buntes Gemisch aus volkstümlichen Scherzworten, kindlichen Spielereien und mundartlichem Sprachgut, vermehrt um judendeutsche Zutaten« (91). Aufrecht (Wörterbuch der Leipziger Mundart) szerint *mies* schlimm, *schmusen* sprechen. Ezek K. szerint a *Rotwelsch*ből hatoltak be a nép nyelvébe. (91.) Valószínűbb, hogy a zsidó zsargonból.

*

A königsbergi vallásiskola 40-ik értesítőjében (Königsberg, 1907) dr. *Perles F.* szép felolvasást tett közzé a középkori zsidó költészetéről. (Die Poesie der Juden im Mittelalter.) A költészet ujjáébredését az iszlám hatásának tulajdonítja. Ez áll az arab kulturterületen élő költőkről, de Kalir talán byzantin-görög hatás alatt áll. Talán szir vagy más közvetítés tehető fel. Ez irányban tudtunkkal még nem kutattak. P. néhány kiválóbb verset német fordításban mutat be, az utolsó Morris Rosenfeldé, ki a múlt évben megvakult.

*

Rég érzett hézagot tölt be *Weber O.* műve: »Die Literatur der Babylonier und Assyrer« (Leipzig, 1907), amely erről a divatossá lett, csupán cum grano salis irodalomnak nevezhető emlékekről áttekintést ad. A gazdag anyagot 20 fejezetre és a bevezetéssel együtt 77 paragrafusra osztja. Első helyen a mythosok állanak, melyek a teremtésre, az özönvízre és az alvilágra vonatkoznak. Ezek a vad képzelődések azok, melyek után a »tudomány« kapott, hogy a bibliát 2000 év után díjmentesen a babylóniaknak adományozza, főképp pedig, hogy a zsidókat a nyeregből

kivesse. Utólag igazolja a hálátlanságot, melylyel a népek a zsidóknak fizettek: nem az övék a biblia. Természetes, hogy nemcsak a Génesis a babyloniaké, hanem a zsoltárok is, a 10. fejezet tartalma: Hymnen, Gebete, Psalmen, Klagelieder, Busspsalmen. A bibliából ismert neveket ráruházza az assyr-babyloniai nehezen kisyllabizált szövegekre: *petitio principii*. Vajjon japán tudós a szóban forgó szövegeket zsoltároknak nevezné-e? Az igazi babyloniai irodalom szellemidézésekből, orakulumokból, előjelekből áll (39—51. §§.). Miért nincsenek ilyen szövegek a bibliában. A legtöbb frott emlék a királyi feliratok- és állami okmányokból rekrutálódik. Újabb időben a Hammurabi-törvénykódex tett nagy hírre szert. Az állam- és magánélet emlékei megvilágítják a régi Izraél történetét. De az első assyriológusok theológusok voltak, ezek csak a vallás terén akartak felfedezéseket tenni. Ez a törekvés mai napig fennáll, mert 2000 év múlva sem tudnak megbarátkozni azzal a gondolattal, hogy »a zsidó«-nak behódoltak. De az igazság az érzelmekre nincs tekintettel és felette goromba a világ uraival szemben. Nincs az a hatalom, amely a multat megváltoztathatná.

Gazdagon jutalmazza az ékiratos kutatás azt, ki a realiákra veti magát. Hitünk szerint a régi assyr-babyloni szerződés a talmud idejében még járta. Az írás — a téglas és ékirat daczára — a régi héber szokásokkal sok közös vonást mutat, melyekről nagy összefüggésben kell szólni. Weber áttekintése megkönnyíti minden irányban az összehasonlító tanulmányozást. Itt az ideje, hogy a zsidó tudomány adeptusainak egy része az assyriológiára tereltessek.

*

Az angolok szeretik a legmélyebben a bibliát és újabb időben már majdnem annyi könyvet írnak róla, mint a németek. A legszorgalmasabb olvasói mindig az angolok voltak és úgy elmélyednek bele, mint új agadisták. Legújabbban egy anglikánus pap, *Adams J.*, a következő, szép kiállítású könyvet adta ki: »Sermons in Accents or Studies in the Hebrew Text. A Book for Preachers and Students« (*Edinburgh*, 1906). A cím csak olyan becsali a prédikátorok számára, mert valójában Adams az accentusokat ismerteti és minden egyesnél néhány példán felmutatja jelentőségét a

szöveg értelmezésére. Itt-ott agadikus izű, ami annak a jele, hogy az agada természetes produktuma a szent szövegbe való szerető elmélyedésnek. Az előadás kissé terjengős, de kellemes, mintha nem is accentusokról volna szó.

A részletekre nézve megjegyzendők: 24. laphoz. Ben-Aser kódexe nem azonos az Aleppóban ilyenül őrzött példánnyal. — 20. l. »*Dikduké Ha-Teamim* or *The Grammar of the Accents.*« Dikduke itt nem fordítható Grammar szóval. — A bizonyíték abból, hogy az accentusok טעמים-nak és nem געימה-nak neveztetnek, tehát logikai és nem zenei értékűek (37), gyenge, mert געימה-val is jelöltetnek (Meg. 32a). A cél mindenesetre a szöveg értelmes felolvasása volt és azért említették Meg. 3a. פסקי טעמים [= ויביט במקרא], de itt sem jelenti טעמים az accentusokat. — 56. אמונה (bis) sajtóhiba. Még több pontra nem érthetünk egyet szerzővel.

*

A Jalkut idézeteiből ismerik régóta a Szifré zutát, egy másik tannaita midrast Numeri könyvére. Brüll Nehemiás »*Jahrbücher*«-jeiben külön értekezést írt róla, Hoffmann szintén foglalkozott vele (Zur Einleitung in die hal. Midr.) és Koenigsberger tíz év előtt külön kiadást indított meg. Az első füzettel megakadt kiadásból most az »*Irodalmi hírek*«-ben közölt cím alatt a második füzet hagyta el a sajtót. Közben Horovitz a *Monatsschrift*-ben jórészét már kiadta és egyszerre két kiadást birunk majd ebből az ősi és érdekes midrasból. Ha teljesek lesznek, — mindkettő folyik még — majd külön ismertetjük. Koenigsbergernek tízéves pauzálás után nincs joga H. ellen a »masszig ge vul« vádjával előállani.

*

Finfer P., vilnai rabbi, מסורת התנ"ך czímen maszoretikus tartalmú könyvet adott ki (Vilna, 1906). Négy részből áll: I. A tóra maszorája. II. A szakaszok. III. A fejezetek kritikája. IV. Nyílt és zárt parasák. Az öreg rabbi hosszú évekig dolgozott ezen a munkán, melyre halákhai szempontok indították. Az első szakasz óriási anyagalmaz a maszóra különböző tárgyairól. F. a talmud-midras és a rabbinikus irodalmat tér és kor tekintetbe vétele nélkül aknázza ki, e sorok íróját is kitünteti egy idézettel, mint

annak idején tanácskéréssel és a levél közreadásával. Száz kéziratot látott és hetven alapján készítette listáját a nyílt és zárt parasákról. Sajnos, hogy a kéziratokat minden egyes parására nézve egyszerűen leszavaztatja és a többség döntését veszi fel a lajstromba. Az olvasó sohasem tudja, hogy mely kéziratokból verődött össze a többség. Feltétlenül igaza van szerzőnek a szokásos fejezetfelosztás kritikájában. Ily rendszeresen és részletesen a kiadások fejezeteit még senki sem bírálta. A ספרים (a maszóretikus felosztás) szintén kemény bírálat tárgya és F. megsemmisítő ítéletet hoz. Még azt is tagadja, hogy a régiek ismerték. Ezek után ő maga külön fejezetfelosztást eszközöl. Mindezekről és egyebekről részletes bírálatot adtunk a »Zeitschrift für Hebr. Bibliographie«-ban, amely terjedelménél fogva itt kivonatban sem közölhető.

*

Strack H. L. héber nyelvtana (Hebräische Grammatik mit Uebungsbuch. München, 1907) egyre terjed és immár a 9-ik kiadást érte meg. Szerzője a pedagógia és tudomány követelményeit egyaránt szem előtt tartja és folytonosan tökéletesbíti tankönyvét. Az új kiadás ismét bővült és javult, különösen néhány pontnál az arab szóalakok bevonása által. Ez a Magyarországon általunk alkalmas magyar tankönyv hiánya folytán bevezetett tankönyv a héber nyelv oktatásának jelentékeny szolgálatot tett. Aránylag nagyon olcsó, mindössze 4 márka.

*

A »Der Alte Orient« cz. gyűjtemény VIII. évfolyamának 3. füzete a föníciai feliratokat ismerteti (Die phönizischen Inschriften von W. Freiherr v. Landau. Leipzig, 1907). A föníciaiakról irodalom nem maradt az utókorra — csak a kicsiny és sokat zaklatott zsidó népben volt elég erő és idealizmus, hogy nemzeti irodalmából legalább a vallásos tartalmúakat megmentse — és őshazájukból a feliratok is csupán csekély számban menekültek meg az enyészettől. Ezek közt is felette kevés a X—VI. századból, tehát a nemzeti fénykorból eredő felirat és nincs is remény, hogy ez a status, akár ásatások útján is, jelentékeny változást szenvedjen. A föníciaiakat a jólét ölte meg, mert előbb a perzsa, később a hellén világbirodalom kebelébe kerültek és a világkereskedés-

ből felgazdagodtak. Hellenizálódtak és időszámításunk első századaiban lassanként nyelvüket a göröggel cserélték fel. A kegyelemdőfést a kereszténység adta meg (6. lap), míg a pún, melyet megtűrt, tovább tartotta magát. A XVIII. század második felében először tűnnek fel föníciai inscriptiók és ezen a téren a legtöbb érdemet Gesenius és Renan szerezték. A Földközi-tenger körül fekvő országok szolgáltaták a legtöbb anyagot. A zsidók szintén elterjedtek ezekben az országokban, de nem örökítették meg magukat inscriptiókkal. Érdekes tény. A legtöbb felirat ugyanis sír- és votivirat, ami a régi nemzeti zsidóságnál nem volt szokásos. Landau fordításban közli a jelentősebb feliratokat.

*

A vallástörténészek hatalmi szóval eldöntötték, hogy a régi Izraélben henothetikus-polytheismus uralkodott, vagyis hogy JHWH csak olyan Isten volt Izraélben, mint Kemos Móában, Milkom Ammonban stb. Hogy a tóra avval kezdődik, hogy az Isten teremtette az eget és földet stb., s hogy kétezer évig a bibliaolvasók soha nem kapták a bibliából azt a benyomást, hogy a pogány istenek realitását elismeri, ez a »Regionsgeschichtler« és »Alttestamentler« szemében semmit sem jelentett, mert azok nem voltak »kritikusok«, habár a bibliát jobban ismerték, mint ők. Legujabban *Peisker M.* a kérdést külön vizsgálat tárgyává tette (Die Beziehungen der Nichtisraeliten zu Jahve nach der Anschauung der altisraelitischen Quellenschriften. Giessen 1907. Beihefte zur Zeitschrift für die alttestamentliche Wissenschaft XII.) és lényegében a régi felfogás helyességére vezetett. Ime néhány idézet: »J. ist . . . nach einigen Stellen nicht nur der objektive, sondern auch der subjektive Gott der Heiden, d. h. der von den Nichtisraeliten verehrte Gott« (7. lap). »Aber die Auffassung, dass Israel und J. naturhaft mit einander verbunden seien, J. in Israel aufgehe, stösst sich vor allem an der Grundstimmung der altisraelitischen Quellen, die vielmehr dahin geht, in J. naiv den Gott der Menschen zu sehen, die verschiedenen Völker als verwandt und nicht unüberbrückbar voneinander getrennte Glieder eines Ganzen zu beurteilen und endlich den aller-

dings oft stark hervortretenden Unterschied in der Behandlung der Israeliten und der Nichtisraeliten aus dem Interesse zu erklären, das J. nun einmal tatsächlich an keinem Volke so sehr wie an Israel nimmt. Sind wir aber mit diesen Thesen im Recht, dann ist J. nach der Anschauung der altisraelitischen Quellenschriften nicht so sehr durch sein Wesen als vielmehr durch seinen Willen Israels Gott und dann hat er, wie wir auch sagen können, Israel zu seinem Volke aus der Zahl der Völker erwählt« (94).

Peisker ezen maga által ritkított és eredménykép odaállított sorai valósággal a »vallástörténeti kutatás« alaptételét döntik meg. Ez annál jelentősebb, mert az iskolához tartozó tudós teszi, ki az »iskola« módszerével dolgozik, amint hogy terminológiájával él is. A biblia történeti kritikáját a felszínre került emlékek már is megdöntötték, következnek a »vallástudomány« légvárai.

*

Schoenfeld E. D. tanár, ki sok országot utazott be, a biblia szempontjából legfontosabb földterületet írja le legújabb művében: »Die Halbinsel des Sinai in ihrer Bedeutung nach Erdkunde und Geschichte auf Grund eigener Forschung an Ort und Stelle dargestellt« (Berlin 1907). A fényes kiállítású mű, melyet 3 szövegkép és 16 heliogravüre tábla diszít, 21 fejezetben adja az útleírást. Az út azonos azzal, melyet a pentateuchus leírása szerint az izraeliták a pusztában tettek, kivéve a végét. Sch. ezt az utat kereste és főczélja az volt, hogy a bibliai állomásokat meglátogassa. Műve e szerint egyúttal adalék a pentateuchus geográfiájához. Egyes helységeknél ezeknek bibliai történetét adja. Összefoglaló fejezet a 19., amely a Sinai félszigetet geogr. és ethnogr. szempontból írja le (134—146). Az utána következő fejezet, melynek czíme »Das Volk Israel auf der peträischen Halbinsel«, tisztán a pentateuchus elbeszélésének van szentelve (147—181). Az első kérdés az, hogy az izraeliták hol keltek át a tengeren? (147—160). Ezután sorra kerül a pusztában való táplálkozás kérdése stb. Az utolsó fejezetben Sch. odakonkludál, hogy

a pentateuchus némely változásokon ment át, de lényegében Mózes műve.

Az érdekes leírásból néhány részletet emelünk ki. A »Katalin kolostor« (49—55) talán az ötödik vagy hatodik században épült és ellenség sohasem foglalta el. Ebben a kolostorban körülbelül 800 kézirat van. A tüzelésre szánt fahasábok közt fedezett fel annak idején Tischendorf néhány lapot abból a bibliakódexből, amely most a *Codex Sinaiticus* név alatt világszerte ismeretes. Sch. téved, midőn azt mondja róla »eine Evangelien-Handschrift, welche dem 4. Jahrhundert entstammt« (52), mert nemcsak az evangeliumok vannak benne, hanem a Septuaginta jórésze is. Érdekes a következő nyilatkozat: »Darum ist es unrichtig, wenn man von einer Herabwürdigung, von einer Knechtschaft des Weibes im Oriente spricht. Ich habe auf dem Lande, wie in der Stadt, im Verkehr mit mohammedanischen Familien nur das Gegenteil beobachtet« (118). — Bîr-es-Saba (= Beér Seba) újra felépül. 38 egyemeletes ház már kész, 12 épülőfélben van. »Die Besitzer dieser Wohnungen und Magazine sind zumeist Israeliten aus Hebron. Ihr Hauptgeschäft fusst auf dem Getreide, welches die Beduinen den Händlern bringen, um dagegen Gebrauchs- und Schmuckgegenstände einzukaufen« (124). — »In den arabischen Städten ist es sogar Sitte, dass der Nachtwächter des Viertels im Ramadhân um 3 Uhr morgens an jede der Haushüren klopft und mit lauter Stimme ruft, unter Nennung des Namens von dem Wirte: »Hassan denke an deinen Gott!« — worauf der Hausvater sich erhebt und seine Familiengenossen weckt zur Einnahme des kurzen Imbisses« (126). Ime a mohamedán szelichoth-költés! — Hebronban a legjobb szálló, hol Sch. is megszállt, izraelitáé. Sch. nagyon meg volt vele elégedve (130). — Sch. a pentateuchust lényegében Mózes művének tartja. Argumentumai egy részét az evangeliumokból veszi (192. V. ö. 196).

*

Castiglioni Vittorio, több év óta római rabbino maggiore, számos héber iratot bocsátott közre, melyek nevét a zsidó irodalomban ismeretessé tették. De kevesen tudják, hogy a triesti állami tanítóképzőn egy emberöltőn át a pedagógia

tanára volt és ezen tevékenysége közben olasz nyelven terjedelmes neveléstani munkákat írt, és hogy több zsidó irodalmi terméket németből olaszra fordított. Jelenleg nagy buzgalommal szenteli magát hitközsége gyakorlati ügyeinek és mint kiváló szónok a vallásos életre is ébresztőleg hat. E sokoldalú elfoglaltság mellett maradó kevés szabad időt a tudománynak és költészetnek szenteli. Az imént נְסִי הַזֶּהב [betüinek számértéke 126] cz. alatt összegyűjtött verseit adta ki. (*Frankfurt-Krakó* 1906). 126 majdnem kizárólag alkalmi szonett tiszta bibliai héber nyelven. A 42. (a triesti zsinagóga 100 éves jubileumára), 105. (Herzl halálára), 106. (az olasz királynak a római új zsinagógában tett látogatása alkalmából), 107. (ugyanazon zsinagóga felavatására) olasz fordítással vannak ellátva. A 37. aram vers Luzzatto S. D. »Óhéb Gér« cz. művének a szerző által rendezett második kiadására. A 123. Weikert Tamás benedek-rendi tanárhoz van intézve, ki, sajnos, azóta elhunyt. A 111. az oroszoknak a japánok által szenvedett veresége alkalmából költetett. Mint látjuk, Castiglioni alkalmi költő, ki örömet-buját egy-egy szonettbe önti. Valamennyit szelid érzés jellemzi és a költő kedves egyénisége ömlik el rajtuk. A verskötetet, melynek ára négy korona, a szerző sikerült arczképe díszíti.

*

Ginsburg Ch. D. 30 évi maszórai tanulmányok után 1894-ben kiadta az egész bibliát a maszóra és a régi nyomások alapján. Ezt a kiadást folyóiratunkban (XVI. 320—341, XVII. 30—37) behatóan bíráltuk, alapul vévén Ginsburg külön könyvben kiadott, 1000 lapot meghaladó bevezetését. Sok hibát találtunk, de az új bibliakiadásnak legnagyobb hibája mégis csak az volt, hogy sokba került. Ezen most a londoni bibliatársulat segített, amennyiben második kiadást rendezett és ez 6 márkáért kapható. A biblia czíme: תַּעֲרִיב וְאִרְבֵּעָה סְפָרֵי הַקִּדְשׁ . . . מֵאֵת דּוֹד נִינְצְבוּיָן (*London* 1905). A szöveget az alsó lapszélen masz. megjegyzések kísérik, melyek közé G. a fordításokból következtetett olvasatokat is felvett. Lényegében G. Jakob ben Chajim az 1524/5-ben Bombergnél megjelent rabbinikus biblia-szöveget nyújtja szép kiállítású vaskos kötetben. Öröm kézbe venni.

*

Dietz Alexander dr. juris 1897-ben kiadott egy »Frankfurter Bürgerbuchot« és most tiz évi fáradságos kutatás után a következő díszmunkát bocsátja közre: »Stammbuch der Frankfurter Juden. Geschichtliche Mitteilungen über die Frankfurter jüdischen Familien von 1349—1849 nebst einem Plane der Judengasse« (*Frankfurt am Main* 1907). Hasonló mű zsidókról még nem létezik. D. 625 frankfurti család genealógiáját állítja fel. Az ősnemesek sem igen tudnak régibb családfát felállítani, mint az Oppenheimok stb. A Rothschild-családot a XVI. századba lehet visszakísérni. A frankfurti zsidó patricziusok szintén sok viszontagságon mentek keresztül, de D. bizonyítása szerint a városi tanács mindig pártjukon állott. Szó van a zsidó tudósokról, rabbikról, orvosokról, vagyon- és adóról, nobilitálásokról s egyébekről. A mű fontos adalék a német zsidók történetéhez.

*

Maybaum Zsigmond, ki a jelenkor legkiválóbb zsinagógai szónokai közé tartozik, nagybecsű prédikáció-gyűjteménnyel gazdagítja a homiletikai irodalmat az imént megjelent: »Predigten. Dritter Teil: Predigten und Schrifterklärungen« cz. kötettel (*Berlin* 1907). 24 szombati szónoklatot és írásmagyarázatot (Teczave-Selach szakaszokhoz), továbbá 14 alkalmi beszédet tartalmaz. Nemcsak az utóbbiak, hanem a hetiszakaszokra vonatkozók is kivétel nélkül tényleg megtartott beszédek és ép ezért Naszó, amely pünkösöd táján olvastatik, üresen maradt. Ezért az egyért is kár, mert Maybaum nemcsak szépen, hanem jól is beszél: nem orator, hanem tartalmas szónok. Nyelve egyszerű és világos, varázsereje a tartalomban rejlik és ugyanezért beszédei olvasva is hatásosak. Mekkora művészet rejlik e nemes egyszerűségben. A nagy gondot, melylyel készítvék, csupán a szakember veszi észre és gyönyörködik nemcsak a sima formában, hanem a korszerű tartalomban is. Mert Maybaum mély gondolkozó, ki eszméit a szent iratokkal összefüggésbe hozni tudja. Az agáda mestere, ki az elődök mintájára a bibliát a kor szellemében és szükségletei szerint szólaltatja meg. Reméljük, hogy a nagytevékenységű, magyar származású férfiú egészségi állapota hamar helyreáll és újra elfoglalhatja a szószéket, melyen annyi dicsőséget szerzett a zsidó homiletikának. Az alkalmi

szónoklatok átmetszetet adnak a kortörténetből. Találó tartalmuk mellett a tapasztalt világ- és emberismerő finom tapintatáról tanuskodnak. Kivánatos, hogy a befejező negyedik rész hamar kövesse az előttünk fekvő kötetet.

*

Dr. Friedländer Salamon (Szatmárhegyen), ki »Chések Selómó« cz. tószifta kommentárt és Jebámóth palesztinai talmudtraktátusát (1905) tett közzé, az imént két eddig ismeretlen jerusalmi traktátussal lepte meg a szakköröket (Talmud jerusalmi, széder Kodásim, Chullin és Bekhóróth. Színérvár-alja 1907). Az örömpohárba, fájdalom, ürömcseppek vegyülnek, mert nagyon kalandos az az előadás, mely az új köteteket bevezeti. F. valósággal meseszerűen hangzó históriát mond el arról, hogy mikép jutott az ismeretlen jerusalmi kézirat birtokába. A gyanú fel lévén keltve, belső kriteriumok szerint kell a szöveg valódiságát megállapítani. Ilyenül első sorban a nyelvezet kínálkoznék, csak hogy a hanyag kiadás folytán ez is meg van nehezítve. Nem marad tehát más hátra, mint a tartalom. Ebből főképp azok a részletek jönnek tekintetbe, melyek máshol nem fordulnak elő. Aki azonban tudja, hogy az úgynevezett magasabb kritika milyen csalóka képeket varázsol a kutató szeme elé, nagy aggálylyal néz ezen »kritikai vizsgálódás« elé. Sajnálatunkra eddig csupán lapozhattunk az új kötetben és ebből csupán az érintett pontatlanságot konstatálhattuk. Ez a vizsgálódást is komplikálja, mert sohasem lehet tudni, vajjon nincs-e a szövegben sajtóhiba, nem is szólva a párhuzamos helyek ügyetlen megjelölései által előálló nehézségekről. Kedvező előjelnek tekinthető az, hogy Schechter és Buber, e két kitűnő hagyományismerő, a kézirat valódiságában nem kételkedtek: az előbbi a newyorki szeminárium részére meg akarja vásárolni, az utóbbi, ki azóta elhunyt, F. munkatársa volt. Bacher, ki az előkerült traktátusokat (Zeitschr. f. Hebr. Bibliographie 1907. I.) két szempontból vizsgálta, végleges ítéletet nem alkotott magának. Adhuc sub judice lis est.

*

Hartleben E. bécsi kiadó »Bibliothek der Sprachkunde« cz. gyűjteményében az imént jelent meg: *Rosenberg J.*, »Phönikische Sprachlehre und Epigraphik«. (Ára 2 márka).

A könyvecske három részből áll. 1. Bevezetés (1—28), rövid tájékoztató a föníciai népről, országáról, történetéről, vallásáról stb. Elég ügyes kivonat. 2. Nyelvtan (29—95). Ez részben a modern nyelvtanok mintájára készült. 3. Feliratok és Chrestomathia (99—173). A gyűjtemény céljának megfelelően valamennyi rész a művelt közönséget tartja szem előtt. Kik héberül tudnak, könnyen használhatják ezt az új segédeszközt. Rosenberg készítette a szóbanforgó gyűjteménynek a héber, szamaritán és asszir nyelvtanokat. Miért nem bizza — a közönség bizalma szempontjából — a kiadóczég mind-egyiket egy-egy szakemberre?

*

Glaue P. érdekes tárggyal foglalkozik »Die Vorlesung heiliger Schriften im Gottesdienste« cz. iratában (I. rész, Berlin 1907). Az első fejezet az időszámításunk idejéig a zsinagógában szokásos felolvasás ismertetésének van szentelve. Szerző nagyjában jól van tájékozva. Miután a három és három és fél évi ctyklust és a peszach előtti négy szombatot megemlítette, így folytatja: »Als später — erst nach dem Zeitalter Jesu — durch die Vermehrung der gottesdienstlichen Tage die Vorlesungen häufiger wurden, mussten die Abschnitte verkleinert werden« (8). Ez hibás állítás, mert a heti szakaszok sohasem lettek kisebbek, mint a 154 illetőleg 175 széder mutatja, a nyílt és zárt parásák pedig már az említett időpont előtt léteztek. A fenti idézetet megelőző nyilatkozat is a פִּרְשֵׁה וְסִדְרָה összetévesztését vagyis azonosítását jelzi. G. azt állítja, hogy az apostolok nem voltak képesek a (héber) bibliát olvasni. »Wenn die Apostel Act. 4, 13, ἄνθρωποι ἀγράμματοι καὶ ἰδιῶται genannt werden, so können wir dieses Zeugnis wohl für richtig halten« (18). »Darum anzunehmen, dass alle Juden hebräisch lesen und das Alte Testament verstehen und deuten konnten, scheint mir unmöglich« (19). Folytatólag azt állítja, hogy az apostolok a zsinagógában épen felolvasott, vagy valamely már előttük ismeretes bibliai helyhez fűzték beszédeiket. Mi valószínűtlennek tartjuk, hogy tudásuk ily csekély lett volna. Palesztinában a bibliát mintegy a levegővel szívták be, különösen a vallásilag erősen érdeklődők. Az ἀγράμματοι arra is vonatkozik, aki nem volt írástudó, tehát mai nyelven talmudista, és arra is,

aki nem tudott írni, mely utóbbiak nagyobb számban voltak. A talmud azt mondja, hogy a tudósnak írni is kell tudni, ami annak a jele, hogy sok nem tudott.

A fődologra nézve, amely miatt e könyvet olvastuk, csalódtunk. Abból a feltevésből indultunk ki, hogy a hivatalosan megállapított tóraolvasáson kívül talán más, úgyszólván népies, felolvasási szokás is létezett és erre nézve az őskeresztény szokásokban nyomok maradtak. Ezt nem találtuk. Az adatok majdnem teljesen hiányzanak. Nem volna érdektelen kutatni, hogy nincs-e az evangéliumi prédikációkban nyoma a hároméves ciklusnak? Ezt a bibliai idézetekből lehetne megállapítani, mert valószínű, hogy a felolvasott tóra- és próféta szakaszokat idézték. Érdekes, hogy az összejöveteleket magánházakban (*κατ' οἶκον* vagy *κατ' οἴκους*) tartották Jeruzsálemben és máshol (22). A mai napig szokásos szombati »Mi sebérach« áldást kér azokra, kik »az imádkozás számára gyülekező helyeket adnak«. G. (39. l.) konstatálja, hogy a 2. század végéig a keresztény templomokban majdnem kizárólag az »Ó-Testamentom« volt a felolvasás tárgya.

*

Wünsche A., az ismert midrasfordító és termékeny író, a kis midrasokat kezdi fordítani ezen cím alatt: »Aus Israels Lehrhallen. Kleine Midraschim zur späteren legendarischen Literatur des Alten Testaments«. I. Band, 1. Heft, Leipzig 1907. W. a Jellinek által kiadott apróbb midrasokat fordítja és a címet úgylátszik a »Béth Hamidras« cz. gyűjtemény nevéből vette át. Ez nem volna baj, ha a »Lehrhalle« nem adna félreértésre alkalmat. Az olvasó azt hiszi, hogy tisztára az iskolából kikerült mondákkal van dolga, pedig javarésznél a nép és nem a »Lehrhalle« a költője. Népies, nem tudós legendák. W. a bibliai személyek kronológiai sorrendje szerint csoportosítja a legendákat, ami helyeslendő. Az átültetés bizonyára sikerülni fog, amennyiben az eredeti szövegek megbízhatók. Sajnos, rossz állapotban vannak.

*

Barth I., Sprachwissenschaftliche Untersuchungen zum Semitischen cz. tanulmányok első részletét bocsátotta közre a berlini rabbiszeminárium ezidei Értesítőjében (Berlin 1907). Először a suffixum *en* és *in* elemét kutatja (1—10), pl. héber

יִצְיָנָה, aram יִתְנָה. Arra az eredményre jut, hogy ez az *n* nem az imperfectumhoz tartozik — többnyire a *modus energicus* maradványának tekintették — hanem a suffixumhoz. Nem az imperf. vége, hanem a suff. eleje. Megvan pl. a babyl. talmud nyelvében az יִהוֹ ragban (pl. a רִמְיָהוּ). 10—12 a syr impf. 3. szem. *n* ragjáról szól. Ez is megvan a talmud nyelvében. A 2. fej. (13—18.) két kérdő praefixumról szól. Azt bizonyítja, hogy a héber אֵי, אֵיִהוּ hol? nem ered אֵיִ-ből. A másik kérdő praefixum אֵי. Ez a misna nyelvében sűrűn található és az aram nyelv hatása, pl. כִּיִצַד = כ + א + צַד (17). B. idézhette volna ezt az alakot is כִּיִצַד = צַד + הֵ + א + כ és ez az eredeti. A 3. fejezet címe: egy demonstrativ *hai, 'ai* (10—26.) Ebben főképp talmudi szavak beszélgetnek meg. B. szerint אֵיִדי (ואֵיִדי) így pontozandó אֵיִדי, אֵיִדי pedig אֵיִדי. Minthogy ezek a szavak a talmud minden lapján előfordulnak és sem két joddal nem iratnak, sem *ajdé*-nek és *ajdékh*-nek nem ejtetnek, ez a feltevés bajosan lehet igaz. Van egy másik *ajdé*, t. i. אֵיִדי (= על ידי), nem valószínű tehát, hogy nem differenciálták volna a két szót a kiejtésben. A 4. fej. a *nunatio* és *mimatio*-hoz szól, az 5. pedig *polemia*. B. az összes sémi nyelvekből veszi az anyagot és rengeteg apparátussal dolgozik.

*

Eppenstein S., a bibliaexegézis történetének szorgalmas munkása, József Kara északfrancia exegétáról méltatást írt a frankfurti »Jahrbuch« IV. kötetében, amely külön is megjelent (Zur Würdigung der Exegese Joseph Kara's, Frf. a. M. 1907). Kara Menáchem ben Chelbo testvérfia és tanítványa, Rasi fiatalabb kortársa és földije, a *pesat* feltétlen híve volt és ugyanezért az utolsó félszázadban egész irodalom keletkezett róla. Valósággal ki kellett ásni és E. is felveti a kérdést, hogy miért merült feledésbe és azt sejti, hogy azért, mert a hagyománynak ellenmondott (5 köv.). Valószínűbb az, hogy az 1305-iki kiűzés, melyet sok baj előzött meg, semmisítette meg a kultúrával összefüggő egyszerű exegétikai irodalmat (Chelbo, Kara, Sámuel ben Méir stb.) Rasi inkább megfelelt a későbbi korok igényeinek, korábban terjedt el, így már a 13. században sem volt helyi nagyság, már azért sem, mert talmudkommentárja világhírt szerzett neki. Ez okokból a francia irodalmat ért megsemmisítő csapás az ő komment-

tárját nem sújtotta. A kára szó a talmudban sűrűn fordul elő, pl. Chanina כָּרָא stb., és bibliafelolvasót és tanítót jelent. Helyesen értelmezték tehát a Kára nevet: »bibliaolvasó«. E. (7. l., 4. j.) azt az ellenvetést teszi, hogy a felolvasó »kóré«. Ez nem áll. Saját magyarázata szerint *Kara* »bibliatanító«. Ezt a jelentést מְקַרֵּי דִּרְדָּקִי kitételből vezeti le, mire szükség nincs, mert כָּרָא is használtatik a talmudban a bibliatanítóról (Chaninaról l. Bacher, *Agadâ d. pal. Amoräer* I, 6). Meglepő eredményre jut E. a Kara és Rasi közötti viszony kutatásánál. Az eredmény: »dass mindestens ebenso, wie der jüngere Autor von dem älteren beeinflusst sein mag, in demselben Masse, wenn nicht erheblich mehr, Kara auf Raschi eingewirkt hat« (25). E. a méltatáson kívül kiadta Kara kommentárját a Birák könyvéhez. Szép irat, melylyel E. érdemeit szépen gyarapította.

*

Weir Thomas H. 1899-ben megjelent »A short history of the Hebrew Text of the Old Testament« cz. művét második kiadásban bocsátja közre. (*London* 1907.) Szerző a »Zeitschrift f. Hebr. Bibliographie« lapjain megjelent birálatunkat figyelembe vette és könyvét bibliográfiából és indexből álló függelékkel bővítette ki. A szépen kiállított könyv a legujabb felfedezéseket is figyelembe veszi és alkalmas bevezetés a héber bibliaszöveg történetébe.

*

Eschelbacher J. előadása: »Das Judentum im Urteile der modernen protestantischen Theologie« (*Leipzig* 1907.) 18 pontban világítja meg a modern német prot. theológusok ítéleteit az »Ó-Testamentom«-ról és a kereszténység keletkezésekor létező zsidóságról. Imponáló nyugalommal és az irodalom teljes ismeretével mutatja ki a kicsinylő nyilatkozatok forrását és a tényekkel való merő ellenkezését. A hatalmas tudósok és fényes írók állításai mint kártyavárak dőlnek össze az első lökésre. Az »elfogulatlan tudomány« kritikájában öntudatlanul a régi előítéletektől vezéreltette magát. Röviden, világosan és megdönthetetlenül bizonyítja E., hogy a »kritikusok« két mértékkel mérnek és hogy az akkori zsidóságról mindenfelől összehordott vonásokból hamis képet festettek. A zsidóságot a rabbinikus irodalom ismerete nélkül ismertetik, ami

körülbelül olyan, mintha a hellenista világot a görög irodalom mellőzésével néhány véletlenül megmaradt keleti ellenséges könyv alapján akarnák megérteni. A tekintély és a hatalom a keresztény tudósoké, de azért a multat megváltoztatni nem áll hatalmukban. Ezeröttszáz esztendeig tartott, a míg a biblia szószerinti értelméhez tértek meg, néhány száz év mulva majd arra is rájönnek, hogy az evangelium írói az egykoru zsidóságot az »ellenpárt« szemüvegén át nézték és róla részrehajlóan ítélték. Továbbá rájönnek majd arra is, hogy a rabbinikus irodalom ismerete nélkül a rabbinikus zsidóságot nem ismerhetik meg, sőt még arra is, hogy a rabbinikus irodalom nélkül a »farizeusok« ellenfeleit, az Uj-Testamentom íróit sem értik meg. Addig saját magukat ámitják és olvasóikat a történelmi igazsággal nem egyező módon informálják a multakról. Hogy is mondta Schmerling: mi várhatunk.

*

A vallásos kérdések iránt az érdeklődés a legszélesebb körökben egyre nő és a németek közt minden fokú és rendű gyűjtemények szolgálnak kielégítésére. Előtérben a történet áll, a lezárt mult, melyre vallásilag közömbösek — óriási többség az általános titkos szavazás alapján — is kíváncsiak. A német protestantizmus érdekeit szolgálják a »Religionsgeschichtliche Volksbücher« (Tübingen). Ezeket elsőrangú szakemberek írják a nép számára és mesésen olcsók. Zsidó szempontból is jó volna ilyen gyűjtemény, amely rendszeresen válogatná meg a tárgyait. Pl. a pápaságról »Das Papsttum« érdekfeszítő ismertetést ad *Krüger G.* giesseni professzor (4. sorozat, 3—4. füzet, 1907.), melyben a zsidók egyáltalában nem jönnek szóba. Pedig nagyon tanulságos volna ilyen teljes összeállítás. A pápák magatartása változó ugyan, de azért kitűnnék belőle, hogy a vad hajsztát rendszerint elítélték. Jellemző a népekre, hogy a zsidók védelmére kiadott bullák mögött vesztegetést szimatoltak, a zsidók ellen irányulókat azonban természetesen nem találták: a szeretetben nem hittek. A zsidó történet számos jelenségét a pápák általános története világítja meg. A talmud megtiltása, sőt elégetése (XVI. század közepe) összeesik a nyomtatványok általános cenzurázásával. Ugyanabban az időben IV. Pál megtiltotta, hogy a bibliát bármely élő nyelvre lefordítsák. Ez a tilalom a XVII. század

elején megakadályozta Leó Modenát a bibliának olasz nyelvre való fordításában és ugyanezért héber-olasz bibliaszótárt nyomtatott ki, melynek címe »Jehuda exiliuma«. Ezt a címet Leó külön magyarázta: *Jehuda az exiliumban* (Ferrara, Firenze) *készítette*, de bizonyára a pesat szerint értendő: Juda góluszban van, le se fordíthatja bibliáját. A zsidó irodalom a legtöbb szempontból még egyáltalában nincs átkutatva, nem kell tehát kitaposott utakon járni.

*

Hatch-Redpath, kik a Septuagintához konkordanciát adtak ki, a pótkötetben az apokryphákat is felölelték. Azért még sem végzett felesleges munkát *Smend R.*, kinek két Sirach-művéről már hírt adtunk, midőn a következő »Index«-et adta ki: »Griechisch-Syrisch-Hebräischer Index zur Weisheit des Jesus Sirach« (*Berlin* 1907.) Eljárásáról a bevezetésben bőven nyilatkozik. Minthogy a héber eredeti nagyobb része ismét napfényre került, héber konkordancia is kellene.

*

Rási (Salamon Jiczchaki) halálának 800 éves évfordulója szélesebb körök figyelmét is ráfordította a zsidó irodalom és — mondhatjuk — a zsidó népelet e kiváló alakjára. Számos népszerű előadás, közöttük Bacheré magyar és német nyelven, mutatta be alakját. Nem támasztotta fel, mert Rasi most is az egész zsidó irodalom legolvasottabb auktora, kinek írásaiban a szakkörök és a héber könyveket jámborságból olvasók egyaránt gyönyörködnek. Nincs rabbinikus szerző — talán más sem az egész világirodalomban — ki annyi superkommentátorral dicsekedhetnék, mint Rasi. A bibliográfiai felsorolása maga (az általunk ismertetett »Apirjon«) külön könyv. Fényes bizonyíték Rasi népszerűsége mellett, különösen ha meggondoljuk, hogy Rasi a világos stil felülmulhatatlan mestere és maga is tisztán kommentátor, egyéb alkotásai a kommentárok mellett nem jövén tekintetbe.

Az előadások közül kiválik a Berlineré, melyet más Rasira vonatkozó dolgozataival együtt már ismertettünk. Tulajdonképi új monográfia három jelent meg. Az elsőt az Izr. Magyar Irodalmi Társulat megbízásából *Dr. Wellesz Gyula*

írta, melynek címe *Rasi* és melyet a nevezett Társulat bocsájtott közre és terjesztett el, évi illetményül adván azt tagjainak. Aránylag nem nagy terjedelme daczára nagy irodalmi apparátussal készült és a kitűzött célét jól szolgálja. Terjedelemre felülmulja *Liber* francia és angol nyelven közrebocsájtott *Rasi*-életrajza, melyet, sajnos, eddig nem láttunk. Minthogy fiatal szerzője törekvő ember, műve bizonyára szintén jól szolgálja a kitűzött célét.

A monda *Rasit* Worms városával benső kapcsolatba hozza, Wormsban van is egy »*Rasi*-kápolna.« Érthető tehát, hogy a wormsi zsidó község a nagy alkalmat külön kívánta megünnepelni és pályadíjat tűzött ki a nagy kommentátor népszerű biográfiájára. A pályakérdés sikerrel járt, úgy hogy a bírálók kettőt tüntettek ki és mindkettőnek kinyomását javasolták, ami meg is történt. A 36+33 lapos irat címe: »*Raschis* Leben und Wirken. Zwei Preisschriften« (*Worms*, 1907). A két szerző *Beermann* dr. és *Doctor* dr., kik egymás dolgozatát kölcsönösen kiegészítik. A munka tisztán a nagyközönséget tartja szem előtt. Tekintettel vannak arra is, hogy *Rasi* mikép értékesíthető a modern zsidók közt, kik héberül már nem olvasnak. E fejtegetések bevezetésében találjuk a következő mondatot: »Die einfachen nicht sonderlich gelehrten Juden nicht nur in Russland und Ungarn, sondern auch in wahrhaft jüdisch gesinnten Kreisen anderer Länder lesen noch immer allwöchentlich die Sidra mit Raschis Kommentar« (35). Megérdemeljük-e ezt a megtiszteltetést?

*

A »vallástörténet« módszere a bibliából mindent kiolvas, csak azt nem, ami benne van. Ezt az évek folyamán több idevágó mű ismertetésénél volt alkalmunk konstatálni. Ezek a merész konstrukciók, melyek előre megállapított sémára huzzák rá az izraelita vallást, távolról sem elégítik ki az újabban találóan elnevezett panbabylonistákat. Azt a pár hajszálat, melyet a vallástörténészek kegyesen meghagynak, bravurral tépik ki az ékiratok kibetűzői. Ezek nevében *Winkler H.*, kinek képzelőtehetsége sasszárnyakon lebeg, mint akár a nyugodni tért asszír lovasok, külön iratban száll pörbe *Marti*: »Die Religion des Alten Testaments unter den Religionen

des Vorderen Orients« (*Tübingen* 1906) cz. művel iratában »Religionsgeschichtler und geschichtlicher Orient« (*Leipzig*, 1906). Winkler körülbelül annyit hagy meg a Marti művéből, mint ez a bibliából. Nem ismertetjük W. állításait, csak kósztolóul idézzük a következő velős helyet: »Unsere Auffassung besagt das Gegenteil: Die Jahverreligion ist von Anfang an als Sekte des Orients entstanden, sie hat in Juda Versuche gemacht, sich zur Staatsreligion zu machen, aber diese Versuche sind gescheitert. Die Jahverreligion ist nicht jüdisch, nicht Israel und nicht das Judentum hat sie hervorgebracht, sondern sie das Judentum. Die Jahverreligion hat von Anfang an im orientalischen Völkerleben mitten inne gestanden und als sie in Jerusalem gescheitert war und ein paar Tausend ihrer Bekenner in das Exil gebracht wurden, da fanden sie in Babylonien den Rückhalt . . . einer grossen Sekte, welche das Jahvetum damals bereits darstellte« (48). Ezt az állítást nem az ékiratokra, hanem Tobit könyvére alapítja, melyet ez alkalommal díjmentesen »történelmi regény«-nyé léptet elé, helyesebben »történelmi regények maradványá«-vá. Ha nem olvasható ki Tobitból, akkor az elveszett regényekben állott. A lárma, melyet az új iskola csap, emlékeztet a Graf-Wellhausen-féle iskola terrorizmusára és ugyanezért győzelemre van kilátása, mert a modern világban mindig annak van igaza, ki jobban kiabál. De aztán jönnek nagyobb kiabálók és a dicsőségnek vége.

*

Mommert C. terjedelmes művéből három kötetet már ismertettünk, csakhamar a negyedik is követte őket: *Die Topographie des alten Jerusalem. Vierter Teil* (*Lpzg*, 1907). Ennek a kötetnek a tartalma: Nehemiás által épített fal; a syrek akrája; a baris Antonia; nagy Herodes királyi palotája; az Agrippa-fal és Jeruzsálem régi sírhelyei. A módszer a régi: az olló és a bőbeszédűség. Meglepő az új kötetben, hogy a tudósokat felekezet szerint osztályozza: der Professor der Protestantischen Theologie s hasonló. A gúnyos hang annál kellemetlenebb, mert Mommert a száját se tudta volna kinyitni, ha a »protestans« theológusok nem dolgoztak volna. Ollója nem is ismer felekezeti különbséget, sőt előszeretettel *vágja* az akatholikusokat. Rendszeren a későbbi kötetek jobbak

lesznek, Mommertnál rosszabodtak. Nem csoda, mert egy helyen azt is mondja, hogy ahol barátok nem dolgoztak, ott a szentföldről való tudás elveszett. A tudomány az előítéleteket nem bírja el és azonnal megboszulja magát: a *tudományos* mű nem sikerül. Az igazság kemény istennő, csak nagy szeretettel lehet közelségébe jutni. M. pedig műve kidolgozása közben vérvádiratokat produkált; elvesztette az igazság iránti érzéket. A »Topographie« utolsó fejezetei már ijesztő mértékben mutatják a pártíró, ami az előadásra is kihat. Mohón nyultunk az utolsó rész után: a régi sírok. Zavaros, az író esze a felekezeten járt.

*

Krüger P. »Philo und Josephus als Apologeten des Judentums« (Leipzig, 1906) 82 lapos irat röviden, de azért alaposan ismerteti a két nevezett zsidó író apológiáját. Négy fejezetben tárgyalja a zsidók ellen emelt vádakát, szólna a zsidó istenfogalom, az erkölcs, a történet és a pogányok hangulatáról. Ezen első szakaszt követi egy másik, melyben az említett pontokról Philo és Josephus nézetei adatnak elő. Mindkettő nemcsak a külső formában, hanem a lényegben is koncessziókat tett a görög-római pogányvilág felfogásának. Josephus iratai mégis tisztábban tükröztetik az igaz zsidó gondolkozást, mint a Philóei. A gyakorlatban a circumcisio, a szombat és az étkezési törvények mindkettő szerint megtartandó. Érzésben Philo is igaz zsidó maradt, habár eszméi a görög filozófiától telítvék. Végül K. odakonkludál, hogy a kereszténységet nem a diaspora zsidósága teremtette meg, mert a kereszténység eszméi ennek a zsidóságnak eszméivel nem egyeznek. K. elfelejti, hogy a vallások hódítása nem eszméitől függ, hanem sok külső-belső körülménytől.

SÓVÁRGÁS.

— Héberből. —

Ha látod olykor, elborult az arczom,
S szemembe bánatterhes köny tolul,
Ha látod, fejem szomorún lehajtom,
És ülök, búsán, mélán, szótlanul.

Ne fürkészd, kérlek, oh ne kérdezd édes,
Mért lettem hirtelen bús, csüggeteg?
Vedd hárfád és zengd el gyorsan nekem
A dalt, a dalt, melyet úgy szeretek . . .

A dalt, mely tele kétséggel, keservvel,
Mely őrjöng, tombol vadul, féktelen,
Mint anya, ki egyetlen gyermekét
Siratja komor, gyászos éjjelen . . .

A dalt, mely lelkek mélységébe száll le,
S izekre tépi a vérző szívet,
S mégis oly édes, mint pacsirta-ének,
Mit szertehord a csendes szürkület.

A dalt, melyből szent, ősi bú zokog fel
S a száműzöttek bánata sajog,
Kik sírva ültek Babylon vizénél
S Cionba szállt sóvárgó sóhajok . . .

Zengd el a dalt, oh zengd bűvös erővel,
Áradjon égi hangja szerteszét!
Oh pengesd hárfád csodás húrjain
A dalt! . . . A fájdalom vad énekét! . . .

Hogy forr szívem! hogy ég, lobog a lelkem!
Bent mintha dúlna tüzes fergeteg . . .
. . . Babylon foglya vagyok én is itten
S Cion után sóvárgok, epedek . . .

PATAI JÓZSEF.

ORSZÁGVILÁG.

AZ OROSZ FORRADALOM ÉS A ZSIDÓK.

A дума újra felozlattatván »forradalmi« magatartása miatt, alkalomszerű, hogy az orosz zsidókról megemlékezzünk. Ez már azért is alkalomszerű, mert az új választási törvény szerint állítólag megfosztatnának választói joguktól. Kérdés már most, hogy volt-e a zsidóknak részük az orosz alkotmány megszerzésében, melyből most kizáratnának? Tény az, hogy a forradalom csikarta ki az alkotmányt, ebben a forradalomban a zsidók is bent voltak. Hogy kerültek belé? A zsidók voltak azok, kik Oroszországban legtöbbit szenvedtek. A letelepedési helyeken összepréselve munkaképességük kifejtésében minden oldalról akadályozva lettek. Mint idegen faj, mint kereskedő nép a földbirtokosok és parasztok között sokat kellett és kell még ma is szenvedniök. Természetükből kifolyólag a fontolgatáshoz és okoskodáshoz szokva, a zsidók Oroszországban arra lettek praedestinálva, hogy vezérszerepet játsszanak az orosz nép megifjodásában. Egy-két évtizeddel ezelőtt még nem volt senkijök, akire támaszkodhattak volna. A nemesek az egyházzal és a burokratákkal tartottak, a parasztok ostobák voltak, nem értették meg, ami velük avagy értük történt. Elenyésző kisebbségben lévén az ellenséges nemzetiségek és különböző társadalmi osztályok között, gondolkodhattak azon, hogy szabadságuk érdekében valami állandó vállalkozásba fogjanak. Az óriási burokratia megvihatatlan várnak látszott homlokzatán »Noli me tangere« felirattal. És hirtelen mily változás! A nyolczvanas években, amely időbe az első pogromok esnek, szociális szellemű munkás-egyesületek keletkeztek és pedig

nem a falvakban, ahol 80 millió paraszt a legborzalmasabb szegénységben sínylődött, hanem a városokban a gyári munkások között s leginkább ott, ahol a zsidók nagy számmal laktak és a proletárság tekintélyes részét képezik. A változás könnyen érthető. A pogromok következtében a zsidó munkások egy részének külföldön, különösen Németországban és Svájcban kellett alkalmazást keresni. Ott, az akadémiai theoretikus szociálizmus hazájában friss levegőt szívtak és nyugodtabb időkben új eszmékkel meggazdagodva tértek vissza szülőhelyeikre. Azonnal munkához láttak. A nyolczvanas évek elején megalakult a »Szövetség«, amely nem zárkózott ugyan el a zsidóság elől, ellenben erősen kitartott a nemzetközi szociálizmus programja mellett. Sőt tovább mentek. Hogy zsidó nemzetsége miatt az általános nemzsidó proletarizmus részéről ferde szemmel ne tekintessenek, a szövetség tagjai sokkal radikálisabbaknak, sokkal revolucziósabbaknak bizonyultak a többiekénél. Ezen évek nem kis számú politikai merényletei kizárólag a »Szövetség« tagjai részéről eszközöltettek. A kilenczvenes években egy más körülmény járult az elmondottakhoz. Megjelent a rendelet, hogy a zsidóknak csak 10 százaléka látogathatja a középiskolákat s csak 2 százaléka a felsőbb iskolákat. Ennek következtében a zsidó diákok legnagyobb része kénytelen volt a külföldi egyetemeken folytatni tanulmányait. Kinos érzelmekkel mentek Genfbe, Luzernba, Zürichbe és Bernbe, ahol orosz-zsidó diák-telepek alakultak. Mindinkább erősebbé lett abbeli vágyuk, hogy elnyomott hazájuk érdekében valamit tegyenek; szervezkedtek s nagy tömeg szociális röpiratot csempészték Oroszországba. Anyanyelvükön szerkesztett lapjaik telve tüzzel-vérrel. Majd hazajönnek. A teoriák országából a szomorú valóságok honába. Mindenüvé elküldték úttörőiket. Ahol csak megjelentek, szervezték a tömegeket beléjük lehelve a forradalom szellemét. Hasznossági okokat nem ismertek el. Nézeteik gyakran a legmesszebbmenő következményeket vonták maguk után. Túl buzgalmukban nem volt idejük annak megfontolására, vajjon elméletük a gyakorlatba átvive megfelel-e az orosz népjellemnek vagy sem. A harcz mezején nem tudtak egyesülni, mert túlságosan theoretikusak voltak. Schol a világon nem látunk annyiféle pártárnyalatot, mint Oroszországban. És ezek a pártok, melyekkel később a

választási küzdelmekben oly gyakran találkozunk, többnyire zsidó, félzsidó vagy zsidók által szaturált pártok. Így két párt vagy nagyobbára zsidó párt, vagy részlegesen az. Ezeknél erélyesebben dolgoznak a Trudovnik-ok, a republikánus áramlat szocziálistái, egy a zsidók elől őrzött párt. Két heves pártban, amelyek félelmetes hirre tettek szert, a zsidók a vezetők. Az »Iskra«-ban, amely az összes pártok feje, zsidók aránytalanul nagy számmal vannak. Meg kell jegyeznünk, hogy ezt a revolucziós zsidó elemet elsősorban az ifjúság alkotja. Az idősebb zsidók és a férfikorban levők a bourgeoishoz tartoznak. Ezelőtt gyakran tiltakoztak az ellen, ha a zsidó ifjúsággal azonosították őket. Ma már azt látják, hogy lojális viselkedésükkel nem jutottak messze. Az öregek és ifjak ennél fogva előbb-utóbb meg fogják egymást érteni.

Budapest.

SCHÄCHTER MÓZES.

KÜTFŐK.

303. sz.

ELMULT SZÁZADOKBÓL.

(Második fele.)

IV.

Bécs, 1718 április 6. Az udvari kamara megkérdi a pozsonyi kamarát Schlesinger Farkas folyamodványára, hogy mik Magyarországon a határozatok a zsidók türetésére vonatkozólag.

Illustrissini, Spectabiles ac Magnifici, Generosique Domini, Amici Nobis honorandi Salute Servitiorumque nostorum praemissa promptitudine.

Postquam diversi Judaei (prout unius nimirum Wolfgangi Schlesinger Memoriale perhibet) suppliciter instant, ut Sub Protectione Camerali, tam Budae, quam alijs pluribus in Civitatibus, ac Locis, per Regnum Hungariae commorari, atque stabiliter habitare ipsis concedatur; Hinc necessarium videbatur, ab Inclyta Regia Camera, et Simul Domino Directore Causarum Regalium praeviam habere informationem, quid hoc in passu circa tolerantiam huius Gentis fieri hactenus solitum? Quibusnam in Locis constanter permittebantur? item ubi nunc actu degunt et quantum Regio Aerario sub hoc tolerantiae titulo praestant? et quae praeterea eorundem obligationes? Cuivis rei investigandae occasionem, et ansam dedib, quod Magistratus, et Civitatenses Budenses contra stabiliendum Hebraetorum Domicilium lamententur, Domino Commendante Loci contra primodictum Magistratum se se opponente; et pariter Civitas Szegedinensis illos admittere recuset; adeoque quid noviter hoc in negotio statutum, quid ab antiquo usitatum, Caesariae huic Camerae notificare, placebit, specificando annum tolerantiae pensum. In reliquo easdem diu Salvas et Incolumes ad vota sua vivere cupimus. Dabantur, Viennae die 6ta Aprilis 1718.

N. N. Sacrae Caes. Regiaeque Mattis Praeses, Vice Praeses, Caeterique Camerae Aulicae Consiliarij.

Külsöleg :

Instantia Judaei Slesinger Budensis quo idem sub Protectione Camerali tam Budae quam alijs per Regnum Hungariae Civitatibus libere habitare possit supplicans pro Informatione.

Országos Levéltár, Benignae resolutiones, 1718, április 6.

V.

Buda, 1718. A budai kiváltságolt zsidók folyamodványa az udvari kamarához, hogy erősítse meg régi kiváltságaikat.

Hoch Löbl., Kayl. Hoff Cammer.

Gnädig undt Hoch Gebiettende Herren Herren.

Ewer Excell. und gnaden geruhen Auf diesen Duplicat des mehrern gnädig zu ersehen, was massen, wür Sämtlichen Von alten Zeithen hero Privilegirte offnerische Juden, umb Confirmirung unsers schutzes, und privilegien zu Ofen, schon vor Einen Monath angehalten, und Solch unserer instanz dem Vernehms nach, an die Hungarische Cammer, umb Bericht gegangen Seÿe, von welcher, weillen zu Dato weder der Abgeförderte Bericht, noch die Ein gerichte instanz, nicht ans Taglicht kommet, wür Sammentlichen-Alt, Privilegirte Juden, Aber unsere So wohl Kayl. als Bey den Statt Ofen gebreuchige gaben Alstehts acurat gereicht, und Ferners zu reichen unss nicht weigern, dannenhero In unseren Billichen Begehren, Erhört zu werden, und in der Sache Fortfahren zu können.

Geruhen Ewer Excell. und gnaden den schon vor graumbe Zeit abgeförderten Hungarischen Cammer Bericht nochmahlen Alles Ernstes Ehstens zu Erstatten gnädig An zu befehlen, vor welche hohe Gnadt unss Bihstens obligirter unterthänig gehorsambst Empfehlen Ewer Excell. und gnaden Unterthannig gehorsambt.

N. N. Die gesambten Privilegirte Offnerische Juden.

Külsöleg :

An Eine Hoch Löbl. Kayl. Hoff Cammer Ferner unterthäniges Bitten Von der gesambten Privilegirten Juden in Ofen Pro gnädige nochmahlige Abforderung des Cammer Bericht, wie Innerlich.

Inclytæ Camerae Regiae Hungaricae, haec ex Superabundanti porrecta humillima Supplicatio ideo rursus amice communicatur, ut Informationem, votum item, ac Opinionem, Caesareo Regiae Camerae Aulicae perscribere velit; ne intus denotati Supplicantes querulandi ansam habeant. Ex Consilio Camerae Aulicae Viennae 27 Junij 1718.

Georgius Száraz m. p.

Országos Levéltár, Benignae resolutiones, 1718 junius 27.

VI.

Bécs 1719 április 27. A cancellária az udvari kamara figyelmébe ajánlja a budai tanács folyamodványát, melyben a zsidók ellen panaszkodik.

Sacrae Caesareae Regiaeque Mattis Excelsae Camerae Aulicae hisce per quam Officiose insinuandum; Idemque ex praesentibus annexis Liberae ac Regiae Civitatis Budensis demissi Memorialis, ejusdemque accessoriorum genuinis paribus uberius informari, qualiternam Ejusdem Civitatis Budensis Magistratus, Ipsam Communitatem Civilem ex praejudiciosa Judaeorum Copiosiori numero, eo confluentium, et sub protectione Militari, atque Camerali existentium, toleratione, et a Jurisdictione Civili facta exemptione, contra tenorem, et mentem benignorum Privilegiorum Caesareo Regionum memoratae Civitati clementer impertitorum, summopere laesam et aggravatam esse querulose repraesentes, ac insimul pro dictae Civitatis penes sua Jura, et Privilegia fienda manutentione eumque in finem necessariorum erga Dnum Cameralem Inspectorem de Zennegh emanandorum ordinum Expeditione per quam humillime supplicet; Quia vero suprafatae Civitatis Privilegia a gloriosae memoriae Imperatore, et Rege Leopoldo in Anno 1703 obtenta per expressum innuerent Judaeorum in eandem Civitatem admissionem, vel non admissionem in arbitrio Civitatis positam, eosdemque non alterius, quin ipsius Civitatis Protectionem, seu Jurisdictionem assumere fore: Benigna vero in Anno 1711 expedita Augustissimae Imperatricis Viduae Eleonorae, eotum Rectricis Resolutio Universas Ordinationes in favorem Judaeorum Budae commorantium emanatas unice de annonarijs Caesareis, seu Lifferantibus intelligendas esse declararet. Idcirco praefatorum Supplicantium Legitimam Instantiam pro desiderato obtinendo effectu, adeoque plibatae Civitatis penes praeattacta Jura, et Privilegia manutentione, eatenusque ad Dnum Cameralem Inspectorem de Zennegh expediendis ordinibus ptitulatae Camerae Aulicae Cancellaria haec Regio-Hungarica aequae Aulica impense recommendat, simul etiam exhibenda quaevis grati officij studia prompta et parata permanet. Ex Consilio Cancellariae Regio-Hungaricae Aulicae, Viennae die 27 Aprilis Anno 1719.

Josephus Koller m. p.

Országos Levéltár, Ben. Res. 1719 junius 15.

VII.

Nagy-Szombat, 1713 deczember 30. Keresztély Ágost herceg-primás megengedi, hogy a budai zsidók istentiszteletüket magán házban láрма nélkül végezzék.

Nos Dei gratia Christianus Augustus S. R. Ecclesiae Presbyter Cardinalis, Nationis germanicae Protector, Archi Eppus Strigoniensis. Quandoquidem in Regia Liberaque Civitate Budensi a Ssma Caesareo-Regia Matte collatis clementissimis Privilegijs expresse contineri nobis pro certo relatum sit, quatenus in eandem Regiam Liberamque Civitatem nemo nisi orthodoxae fidei Catholicae pro Cive, vel Incola suscipiatur, vel admittatur. Eapropter nos quibus pro Supremo in hoc Inclyto Hungariae Regno Pastoralis officio id potissimum incumbit, ut ea, quae in favorem Orthodoxae Religionis Catholicae Clementissime hic disposita; et ordinata sunt, inviolabiliter observentur, et perseverent, memoratae Liberae Regiaeque Civitatis Senatum, et Cives, hisce non solum paterne in Domino adhortamur, et monemus, quatenus suprafatorum clementissimorum Caesareo-Regiorum privilegiorum tenori laudabiliter ulterius inhaerentes, nullum cujuscunque Religionis Asseclam intra Gremium, seu mancipium suum nullis unquam Temporibus admittant, verum etiam Siquidem certa relatione didicerimus, qualiter Judaei Budae habitantes novam inibi unquam admissam Synagogam sibi extruere tentarent, Tenore praesentium Authoritate nostra ordinaria id non solum conformiter Sacris Canonibus fieri omnino prohibemus, sed et tametsi Senatus Budensis quocunque sub praetextu id ipsum admittere, et in erectionem Synagogae alicujus Judaicae consentire vellet; Nos contra omni meliori modo protestamur et Contradicamur, idque unum saltem connivere nos posse declaramus, ut habitantes Budae Judaei privato in Cubiculo instar Viennae habitantium absque ullo clamore, vel strepitu in platea foris audiendo, devotionem suam, vel preces in silentio peragere possint. Datum Tyrnaviae in Residentia nra Archiepiscopali Die 30 10-bris Anno 1713.

Cardinalis de Saxoniam Archi Eppus Strigoniensis.

Ad mandatum altefatae Serenissimae Suae Eminentiae
Franciscus Göze,
Consit. et Notarius apostolicus.

Országos Levéltár, Ben. Res., 1719 junius 15.

XI. A budai zsidók össze-

Tabella continens Specificationem Universorum Judaeorum, cum ac Metropolitana Civitate Búdensi existentium, et commorantur quam ad Sustentandam vitam profitentur, nec non Dominorum quorum Bonis et Fundis tolerantur, Locorum item Mansionis.

Nomina Judaeorum et Viduarum	Uxores	Majores Proles	Minores Proles	Praeceptor	Famulus	Ancilla	Summa Caputum	Habet				Dominus illius Haereditarius in, vel extra Hungariam est
								Equos	Boves	Vaccas	Vitulos	
Joseph Simon	1	4	—	—	—	2	8	—	—	—	—	In Polonia Princeps Soria
Jacob Berl.....	1	—	2	—	—	1	5	—	—	—	—	Hic natus
Gabriel David	1	—	1	—	1	—	4	—	—	—	—	In Hungaria Comes Zichy
Aaron Pollak	1	—	3	—	—	1	6	—	—	—	—	In Polonia, nomen Dni ipsius ignorat.
Jacob Meyer.....	1	—	1	—	—	—	3	—	—	—	—	In Imperio, in Citte Wormacia
Marcus Volf.....	1	—	3	—	—	—	5	—	—	—	—	In Imperio, Marchio Lands-purg
Isaac Nicolspurger.....	1	—	2	—	—	—	4	—	—	—	—	In Moravia Princeps Dietrichstein
Philipp Moyses	1	—	2	—	—	1	5	—	—	—	—	In Moravia Comes Kaunicz
Simon Götzl	1	—	4	1	—	2	9	—	—	—	—	In Imperio Liber Baro a Gluth
David Löbel	1	—	1	—	—	1	4	—	—	—	—	In Moravia Princeps Walter
Abraham Michel.....	1	—	3	—	—	—	5	—	—	—	—	Jaurinensis
Moyses Isaac.....	1	—	4	—	—	1	7	—	—	—	—	In Moravia Princeps Liechtenstein
Hertz Seeligmann	1	—	5	—	—	2	9	—	—	—	—	In Imperio Elector Moguntiae
Isaac Politzer	1	—	2	—	—	—	4	—	—	—	—	In Moravia Princeps Walter
David Per Bachrach ...	1	—	—	—	—	—	2	—	—	—	—	Hic natus
Joachim Simon Pollak	1	1	—	1	—	—	4	—	—	—	—	In Polonia Wayvoda Rosanka

irása 1785 november 12.

Uxoribus, Viduis, Prolibus, et Servilibus Personis in Libera hacce Regia, tium, cum Specifica etiam Jumentorum quae habent, Conditione, Suorum Terrestrium, Haereditariorum, et aliorum Interimalium, in suae atque annuarum Datarum, ad quas obligantur, Connotatione.

De praesenti est in Curia, aut Fundo, vel sub Jurisdic- tione aut Protec- tione	Annue solvit						Conditione est, seu exercet Questum aut opificium etc.
	In parata	In Natu- ralibus	Quae in pretio efficerent	In parata	In Natu- ralibus	Quae in pretio efficerent	
	Haereditario Domino			Alteri Domino sub cujus actu- ali Protectione aut in cujus Fundo, et Curia est			
In Fundo Cittis, sub Protectione vero praetensive Camer- ali *)	—	—	—	—	—	—	Habet officinam apertam, cum suis 4 Filys, qua Natlianis hae- redibus, in ea exercet quaestum, Panno, Tela, ligulis, et vestibus in damnum et praejudicium hujatum Mercatorum Civilium. Est Mercator in dorso Telam, ligulas et vestes antiquas cir- cumferens.
In Fundo et Juris- dictione Cittis *)	—	—	—	—	—	—	Est Vespillo, quaestum exercet nullum.
**	—	—	—	—	—	—	Excercet quaestum Tela, ligulis et aheneis antiquis instrumen- tis, et ad manus venientibus rebus, uti Judaeorum mos est. Mercator eodem modo.
In Fundo Cittis, sub Protectione vero praetensive Militari*)	—	—	—	—	—	—	Ejusdem Mercantiae.
***	—	—	—	—	—	—	Paris quaesturne Exercitator.
**	10	—	—	—	—	—	Hic nullum exercet questum, Sed ex Moravia in Hungariam ad varias Cittes, oppida et pagos vehit suas Mercantias nempe Pannum, Telam, fimbrias, et ligulas, materias etiam Sericeas. Caesareis Regiminibus Stramen- tias, lecticaria, et reliquas indigentias subministrat.
*	—	—	—	—	—	—	Haeres Natlianus, habet officinam apertam, cum suo parente praenuncupato Joseph Simon, qua socius.
**	—	—	—	—	—	—	Ludi Magister.
***	3	—	—	—	—	—	Pascit oves Dni Promberger in Terreno Pagi Bial, questum hic exercet nullum.
*	3	—	—	—	—	—	Excercet quaestum, Tela, ligulis et vestibus antiquis etc.
*	6	—	—	—	—	—	Lanio, seu vulgo Schachter.
*	—	—	—	—	—	—	Habet officinam apertam, Panno, Tela, ligulis, et vilioris pretii Mercibus refertam in damnum et praejudicium hujatum Civilium Mercatorum
**	—	—	—	—	—	—	Mercator antiquis vestibus.

Nomina Judaeorum et Viduarum	Uxores	Majores Proles	Minores Proles	Præceptor	Famulus	Ancilla	Summa Capitum	Habet				Dominus illius Haereditarius in, vel extra Hungariam est
								Equos	Boves	Vaccas	Vitulos	
Salomon Schlesinger	1	—	—	—	—	1	3	—	—	—	—	Comaroniensis
Natl Hirschl... ..	1	—	1	—	—	1	4	—	—	—	—	Hic natus
Hirschl Isaac	1	3	1	—	—	—	6	—	—	—	—	In Hungaria Comes Palfy
Soul Hirschl... ..	1	2	4	1	—	—	9	—	—	—	—	Viennensis
Berl Prager	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	In Polonia Dni nomen ignorat.
Samuel Schlesinger ...	1	—	—	—	—	2	4	—	—	—	—	In Hungaria Comes Eszterhazy
Abraham Löbl... ..	1	—	2	—	—	—	4	—	—	—	—	In Moravia Comes Dietrichstein
Löbl Joseph	1	—	1	—	—	—	3	—	—	—	—	Hic natus
Jacob Pollak... ..	1	—	—	—	—	1	3	—	—	—	—	In Polonia, Dnum Haereditarium nominare non scit
Marcus Löbl	1	—	2	—	—	—	4	—	—	—	—	In Polonia, nomen illius Dni ignorat.
Joachim Bürgl... ..	1	1	1	—	—	—	4	—	—	—	—	In Imperio Franco-furti
David Ulmer... ..	1	—	3	—	—	1	6	—	—	—	—	In Svevia, Dnum ignorat.
Joachim Schlesinger...	1	—	1	—	—	1	4	—	—	—	—	Hic natus
Jacob Joseph	1	—	3	—	—	—	5	—	—	—	—	Hic natus
Jacob Hirschl	1	—	1	—	—	—	3	—	—	—	—	Hic natus
Moyses Gorff	1	—	7	—	—	—	9	—	—	—	—	In Imperio Franco-furti
	32	31	11	60	3	1	18	156				

Budae Die 12-ma Novembris Anno Domini 1735.

De praesenti est in Curia, aut Fundo, vel sub Jurisdic- tione aut Protec- tione	Annue solvit						Conditione est, seu exercet Questum aut opificium etc.
	In parata	In Natu- ralibus	Quae in pretio efficerent	In parata	In Natu- ralibus	Quae in pretio efficerent	
	Haereditario Domino			Alteri Domino sub cuius actu- ali Protectione aut in cuius Fundo, et Curia est			
*	—	—	—	—	—	—	Servus fornicis, sui Parentis Samuelis Schlesinger, Panno, Tela, fimbrys, ligulis, et vestibus antiquis referti.
*	—	—	—	—	—	—	Natlianus Haeres habet officinam apertam cum suo parente Josepho Simon, in Societate.
*	—	—	—	—	—	—	Habet fornicem apertum, quem autem actu filius ipsique Jacob Hirschl possidet, varys vilis prety mercibus repletum, contradicentibus tamen hujatibus Mercatoribus.
*	—	—	—	—	—	—	Depauperatus, nullam habet questuram.
**	—	—	—	—	—	—	Mendicus.
*	—	—	—	—	—	—	Habet fornicem apertum Panno, Tela, fimbrys, ligulis et vestibus antiquis refertum, reclamantibus, hujatibus Mercatoribus Civilibus.
In Fundo et Jurisdictione Cittis sub Protectione praetensive Camerali et Militari	1	—	—	—	—	—	Rabbinner.
*	—	—	—	—	—	—	Habet fornicem apertum cum suo parente praedicto Josepho Simon, in Societate, qua haeres Natlianus.
**	—	—	—	—	—	—	Coquus.
**	—	—	—	—	—	—	Lanio, seu vulgo Schächter.
*	—	—	—	—	—	—	Fornicem habet apertum, antiquo ferro et vestibus antiquis repletum.
***	—	—	—	—	—	—	Exercet quaesturam Tela, vestibus antiquis, et ligulis.
*	—	—	—	—	—	—	Servus Fornicis sui Parentis praedicti Samueli Schlesinger, Panno, Tela, fimbrys, ligulis, et vestibus antiquis repleti.
*	—	—	—	—	—	—	Haeres Natlianus, habet fornicem apertum cum suo praenominato parente Joseph Simon, in Societate.
*	—	—	—	—	—	—	Habet fornicem apertum Parentis nempe sui praefati Hirschl Isaac varys vilis pretii mercibus refertum, attamen in ruinam et praepjudicium hujatum questorum Civilium.
**	—	—	—	—	—	—	Scriba haebraicus, et praeterea exercet questum vestibus antiquis.

1) Jelölése : *
2) > **
3) > ***

VIII.

Buda, 1720 febr. 19. A budai tanács folyamodványa az udvari kamarához, hogy valamennyi zsidó, még a három kamarai is, városi jurisdicció alá kerüljön.

Excelsa Cancellaria Hungarica Regio-Aulica, Domini Domini nobis Gratosissimi.

Dum non ita pridem inaudivissemus per Excelsam Caesareo-Regium Aulicam Cameram rescriptum fuisse Ejdem Excelsae Hungaricae Regiae Aulicae Cancellariae; Qualiter Dnus de Zenneg nullos judaeos praeter tres familias Nattianam, Bacherianam, et Hirschlianam potegat, atque ut contra reliquos judaeos Excelsa Cancellaria nobis assistere dignaretur, in uno eatenus humillimas agimus Gratias, sed quod has ipsas tres familias pati debeamus, easque Dnus de Zenneg Cameraliter protegere velit, non capimus. Esto enim dicatur, has familias jam in Annis 95 et 97 praeteriti Saeculi ad Cameralem Protectionem esse assumptas, attamen hoc ipsum nobis nostrisque Privilegys praejudicare nequid, quia pro tunc ipsa Civitas ab Excelsa Camera dependisset, et sine Privilegys exstisset, ita dissimulare debuit, quod alias noluisset. Ad haec licet in protectionem sumptae fuissent, hoc Privilegium non Constituit, quia alias Expeditio ista ab Excelsa Cancellaria de Stylo Regni Levare et extrahi debuisset. Quod vero sicut haud factum esset, ita haec Protectio, Privilegium dici vix posset, ut per consequens Budensis Civitatis Privilegia, vi quorum solius Civitatis est, judaeos admittere, vel non admittere, praevalere debeant. Et ponamus etiam quod ista Cameralis Protectio vim et naturam Privilegy habeat, adhuc tamen nostra Civitatis contra judaeos stabunt, quia, ob insertum Postliminy jus, quod plenissimum esse soleret, revocatum eo ipso censetur. quid quid contrariaret, maxime quia Budensis Civitas ad normam aliarum Liberarum Civitatum ex ipsis Benignissimorum Privilegiorum Verbis tractanda veniret, et hae nullos alios judaeos quam quos ipsae vellint, paterentur. Dein si etiam ad ipsas Protectionatas de Annis 95 et 97 deveniamus eas inspiciendo, vix erit, quod se ad foemineum Sexum, et in infinitum extendant. Si itaque de harum familiarum Sexu virili nullus exstat, et de his Solis alias ad sensum juris Privilegia judaeorum intelligerentur, quia Soli viri, latentibus mulieribus Lifferantys Suis V: 9: Publico Servirent, et Sic cessante in foeminis privilegy ratione, in ipsis etiam ipsum privilegium cessaret, extensioque vix admittenda esset, quia judaeorum privilegia utpote Civitatis juribus favorabilibus privilegys

praejudicantia strictae interpretationis, et consequenter restringenda venirent, quomodo aliqua Cameralis Protectio pro ipsis stat, vigore cujus ex incumbentia officij Dnus de Zennegg eorum causam ageret? Ad haec dignetur Excelsa Cancellaria adjacentem genuinam Clementissimae Caesareo-Regiae determinationis copiam Sibi cordi summere. Et ecce! Legitur inibi privilegia pro judaeis antea emanata, Solum ad Lifferantes intelligi debere, ex quo antea allegatum fundamentum, quod nempe judaica privilegia ad Solum Masculinum Sexum Se extendant edocemus, quia ut dictum et notorium est, judaicae mulieres non negotientur. Legitur inibi ulterius: non obstantis quibusvis mandatis et ordinibus in judaeorum favorem hactenus expeditis et nos inde legaliter inferimus, ergo contra judaeos praevaleant Privilegia Civitatis, quia judaica non obstant, ergo penes nos stat eos pati, vel non pati. Solvant Inclytae Camerali Inspectioni Budensi tributum quamdiu eos Budae patimur, aut illi sint in Regno, nostra non refert. Insuper Legitur in hac Caesareo-Regia resolutione, ut judaeos mox sine ulteriori dilatione jurisdictioni Civitatensi Excelsa Camera extradat, Si ergo extradidit, quo modo protegat, ubi protectio Civitatis jurisdictionem, vi cujus judaeos patitur, vel eicit, Laedere videtur, et non sit qui protegat quia est nostrae jurisdictioni extradatus? Si judaei telonium Solvendo caetera aerario Regio, quid inferunt, quis scit, quotius ac etiam Circumveniant occulte invehendo. Et quid alias hoc ipsum erit, Si propterea jura et Civitatis privilegia pati deberent? quod tandem tributum annum concerneret, ad quem se tres familiae obligarunt, Si qui ante Privilegia Civitatis convenerunt, pridem essent mortui post Privilegia vero in praejudicium Civitatis vix conveniri posset, quia alias omnes ita Convenirent ut Privilegia Civitatis eludant, nobis non obstabit quid quid olim conventum fuerit, quia mors omnia sustulit. Et si dicatur judaeos in medium nostri Contribuere, parum nos inde vidimus, quia judaeis sunt refractarij contribuereque recusant, imo hactenus per Dnum de Zennegg contra nos manutenti sunt.

Quibus itaque Sic declaratis, Si Civitatis Privilegia obtinent, stant, et valent, judaei vero pro Se nihil Solidi offerre possent, prouti jam pridem omnia refutavimus, pro eo Excelsae Cancellariae qua Privilegiorum Regionum Speciali manutentrici humillime Supplicamus, quatenus nos juraque nostra ad usum etiam aliarum Literarum Civitatum apud Excelsam Cameram Aulicam contra omnes judaeos, et tres quoque istas familias Gratiose protegere et conservare dignaretur. Quam Gratiam praestolaturi in humillimo respectu manemus.

Ejusdem Excelsae Cancellariae Hungaricae Regio Aulicae
Humillimi Servitores, Budae die 19 february 720.

N. N. Consul, Judex, Caeterique Senatores
Liberae Regiaeque Metropolitanae Civitatis Budensis.

Országos Levéltár, Canczelláriai folyamodványok, 1720. márczius 12.

IX.

Buda, 1720 okt. 17. A budai zsidók egy polgárral értesítik Schlesinger Farkast, hogy a tanács ünnepnapjukon kiüzött néhány kiváltságos zsidót, Schlesinger sürgösen orvosoltassa a király által sérelmeiket.

A levél borítékán:

Herrn Herrn Wolff schlessinger Kayl. hoffjud,
gehet ab Ofen den 17-ten Oktober umb 9 Uhr nach mitag
per Eigen staffet a Wienn.

Hoch geehrter Herr Schlessinger.

Weillen anheünte unssere Fejertäg, alss muss daher Klagend in der grössten Trübseelig Keith durch einen Christen berichten lassen, wass gestalten der alhiessiger statt Magistrat durch einen Statt Wachtmeister und 4 Nachwächtern mit allen unssern Haab und gutern schwangern Frauen kleinen kindern und kranken Miserablen Leüthen welche mir Beÿ unsserer fejertag beherbergt ohne die geringste ursach und geriengste erbarmung hienaus auff die gassen werffen lassen, und Einen Jeden Burger Beÿ 150 fl. Straff verboten keinen Juden unter des Tagel zu nehmen, welches schohn zehn Parteyen wieder fahren, worunter der Samuel Schlessinger und Moÿsses Israel Schlessinger Begriefen, und ohngeachtet Beÿde Schlessinger sich Berueffen, dass sie nehmlichen so lang zu bleiben alss andere gedult werden, darauff der Statt Magistrat geantwortet sie wolten gahr kein Jud dulten, worauff wir Schlessinger wieder antworten lassen, Es werdet doch die Juden welche unter der Camer stehen, alss Joseph Simon Joel Hirschl noch 2 oder 3 andero gedultet werden, darauf der Herr Burgermeister aber mahlen geantwortet sie haben heunt angefangen man könte alles nicht auff ein mahl Thun, und also wir vorgemeldet Beÿde Schlessinger mit noch andern Acht Parteyen auss den Hauss geworffen und den Maÿer Sabel Leidesdorff auch solches angedreüet, was also Morgen geschehen werd kann man nicht wiessen, unterdessen müssen mir mit weib und kindern unsser Fejertag auf der Freÿen gassen halten, fallend also ein regenweter ein wehre alles dass unsserige verdorben, ohne dass unss gestohlen werd, und kann daher alles wohl

besser als man schreiben Vor abnehmen, wie man mit uns beÿ so Beschaffen sachen, umbgehet, dahers Bitten mir die ganze gemein unterthänigst und um gottes willen, daher wolle doch keinen Fleiss spahren, und Einen Befehl von Hochlöblichen-Kayl.-Hoff Kriegss Rath heraus zu bringen ! dan die Statt auff die Cammer und der Canzley nichts gibt, damit der hiessige Comedant so lang uns schuzen und unsere Wohnung ohn gehindert zu lassen, biss unsere sach von Ihre Maÿ. aus gemacht, wir bitten noch mahl umb gottes willen hiermit wegen keinen fleiss zu spahren, und solte dass Decret oder Befehl nicht mit der Post können geschickt werden, so Beschehe daher Es nur wiederum durch Eine Staffeta hierunter schicken, dass Es also wahr dass hienaus geworffen zeigen diese beÿ kommende Attestation.

Der Moÿses Schlessinger welcher mit sein Frau und kleine Kinder auch hienaus geworffen bitet absonderlich unterthänig dieses sich recomendirt sein zu lassen, womit uns unterthänigst Empfehlen mit verbleiben unsers hoch geehrten H. dienst williger.

Ofen den 17 Oktober 720.

Die gesambte Judenschaft in Ofen.

Országos Levéltár, Canczelláriai fogalmazványok 1720 okt. 28.

X.

Buda, 1720 okt. 17. Bizonyítvány arról, hogy néhány kiváltságolt zsidót a tanács kiveret lakásából.

Dass Beÿ gegenwörtigen Taag, durch allhiesige Statts Bediente Beschehener Austreibung deren in diesser Revier befündtlichen und in denen Bürgerlichen Häusern wohnenden Juden unndt hinausswerfung deroselben Mobilien, auch eben dessgleichen gewald dem Samuel Schlessinger, als sonst von Ihro Kayl. Maÿst. selbst allergnädigst privilegirten Juden widerfahren. Solchess thun wür hiemit auff verlangen undt der lieben Wahrheit zur Steüer, Attestiren krafft gegenwärtiger förtigung. Actum Ofen den 17 Oktober 720.

Országos Levéltár, Canczelláriai fogalmazványok, 1720. okt. 28.

XII.

Pest, 1796 május 8. A pesti zsidók Boskowitz Farkasra bizák a rabbisági teendök végzését.

Heuth nachgesetzten Datum haben wir Endesgefertigten sich fest geschlossen zum folgenden: Nehmlich weilen zur unseren Seremonial Versorgung, Koscher und Unkoscher und dero gleichen Sermunial gebrauchen einen rechtschaf-

fenen gelehrnten Mann, in unser Talmudische Lehr brauchen, denn nach Altofen bei Vorfall selbes gebrauch, zu schücken danoch erstlich Verursacht ist, uns Viele Umkösten derbotten, Brucken geld, zweitens: giebt ist auch Viele Zeiten, wo durch Boten nicht verrichtet werden kann, nehmlich wann gleich selbe stund gebraucht werdet, oder Sabut auch andere feüere tägen, item Winters Zeit wo kein Brücken in Wasser ist, und mehres dergleichen, und dessen haben wir es für unsere Sparsamkeit, und grössten Nutzen befunden, auch geschlossen, den alhier befindlichen gerechten, und promovirten gelehrten Mann, Wolf S. Lewitter Boskowitz, gewäsner Rabiner in Asstzad in Hungarn, auch in Prosnitz in Mähren alles unserer Sermunial Versteher und Versorger zu sein, Von nach gescheheten Data bis Endes Zwey Jahren und ihm, da von wochentlich zwey Gulden, schreibe 2 f. zu zahlen, zur festsetzung haben wie ist Eigenhändig unterschrieben. Pest den 8-ten May 1796.

Következik 39 aláírás.

Pest város levéltára, Relationes, fasc. 32. no. 2875.

XIII.

Pest, 1799 julius 11. A pesti hitközség kinyilatkoztatja, hogy Wahrmann a rabbija, tehát nincs értelme, hogy Münz ó-budai rabbi a pesti vásárokon rabbisági teendőket végezzen Pesten.

Löblicher Stadt Magistrat!

Auf der durch tit. Herrn Major v. Hilf Magistrats Rath an uns in betref des Altofner Rabiners gestellte Antrage, haben Endesgefertigte hiesig tollerirte Juden sich gehorsamst zu äussern:

Das wir seit einigen Jahren einen Rechtsgelehrten zur Unterstützung unserer Religion hatten, welcher aber von hier entfernt wurde, da aber uns ein Rechtsgelehrter unentbehrlich war, so haben einen von Bodrog-Keresztur aus der Zempliner Geschpannschaft verschrieben, welcher als ein Landes Kind gebohren, und erzohen in Altofen sowohl in gedachten Keresztur, als anderen Orten, als Rabiner vorstanden ist, auch selben bereits aufgenommen und sind mit Ihme höchst zufrieden.

Daher können wir uns nicht entsinnen, welchen Nutzen wir von dem Rabiner aus Altofen hätten, und zu was wir selben sowohl in als ausser Marktzeit brauchen können, da ein Rechtsgelehrter zur Unterstützung der Religion hinlänglich ist, und in Process Sachen wir dem Löbl. Magistrat unterwerfen sind, auch vermög hohen Statthalterey Befehl

Kein Rabiner sich der Gemeinde anderer Ortschaften, ohne der Gemeinde Einwilligung aufdringen könne, alls welcher Ursache Selber ¹⁾ auch schon einmahl von seinem Gesuch Magslter abgewiesen wurde, diesemnach bitten wir selben von seinem Gesuche abzuweisen. Pest den 11 July 1799. Jakob Stettner, Marcus Offenheimer, Salamon Mandl, Baruch Abelsberg, Jacob Schönstein, Salamon Bauer, Marcus Sachsl, Moyses Löv Liebner, Moyses Kohn, Hermann Levi, Majer Veller, und Jacob Tettinger.

Pest város levéltára, Relationes, fasc. 32. no. 2875.

XIV.

Pest, 1808 julius 26. A pesti zsidók kérik, hogy temetőjüket megvásárolhassák.

Löblicher Stadtmagistrat der Königlichen Freystadt Pest!

Als unter die weise Regierung Kay. Joseph des 2-ten die Juden in der Königl. Freystadt Pest aufgenommen worden, in so lang nur einzelne Familien da wohnten liesen sie ihre Todten nach Alt-Ofen führen, und begraben; als aber die Zahl derselben zu nahm, die Todtenfälle öfterer ereigneten, wurden die Grund Oberikeiten aufmerksam, und wurde die Transportirung der Todten von Pest nach Alt-Ofen eingestellet, so dann sahen sich die Pester Juden gezwungen den Löbl. Stadt Magistrat zu bitten, um einen Begräbniss-Ort, welcher ihnen im Jahr 1794 ausser dem Weitzner Schranken angewiesen wurde.

Die geringe Zahl der Judenfamilien, die damahl hier wohnten wustn nicht, wie viel es in der Religion daran liege, zum Begräbniss-ort einen eigenen Grund zu haben, begnügten sich mit dem von Löbl. Stadt Magistrat unentgeltlich aus gewiesenen Platze.

Als aber nach der Zeit die Rabiner und Gelehrten aus dieser Nation die Einwendung wider den Uneigenthümlichen Begräbnissort machten, kein Hofnung aber da war einen eigenthümlichen in so lang der bestehende existire zu bewirken, hat man nur für die Religion auch nur einstweilen etwas zu thun auf Einrathen der Rabiner im Jahr 1804 dem Löbl. Stadtmagistrat die Proposition gemacht eine jährliche Abgabe von diesem Grunde nicht nur für die Zukunft sondern auch für die vergangene Zeit, von der Stunde, als dieser den Juden zum Begräbniss ort eingeräumt wurde abzunehmen, welche von Löbl. Stadt Mag. genädigst verwilliget, und auch der freywillig Offerirte Zinss abgenommen wurde.

Da nun aber durch Tit. Herrn Senator And. v. Tirnberger in Namen des Löbl. Stadtmagistrats unss bekannt gemacht wurde, dass der bisherige Platz den Juden abgenommen, und ein anderer angewiesen werden solle, so bitten wir aller unterthänigst unss zum einen Begräbniss ort, entweder einen städtischen von der Stadt entlegenen Gründe um den Schätzungs Preisse perennalisch zu überlassen, oder von einem privat Eigenthümer einen solchen Grund kaufen zu dürfen allergnädigst zu gestatten aus folgenden Gründen.

1-tens In der heiligen Schrift 1. B. M. 23. C. 11. W. als dem Erzvater Aberham von Ephron Grundherrn von Heth das Feld zu beerdigung seiner Ehegattin Sara unentgeltlich verstattet wurde, erwiedert Aberham W. 13. nim das Silber für das Feld von mir an, so dann will ich meinen Todten daselbst begraben.

In Talmud Tractat Bababatra fol. 112. als untersucht wird, auf was Art der Begrebniss ort, wo der Prophet Pinchas begraben zum Eigenthum angeworben wurde, sagte der Talmud in Verwunderungs-Thon »wenn der Grund dem Pinchas nicht eigenthümlich geworden wäre, wie würde so ein heiliger Mann auf einem Uneigenthümlichen Grunde begraben seyn!«

Dieses beweiset hinlänglich dass vermöge jüdischer Gesezen zum Begräbniss ein Eigenthümlicher Grund erheische.

2-tens die heilsamen allerhöchste Resolutionen gebiethen die Todten nicht ehender als 2 Tage nach ihren verscheiden zu beerdigen: das jüdische Gesez lauth Sulchan Aruch C. 394. N. 3. gebiethet sogar mit der gänzlichen Beerdigung 3 Tage nach dem hinscheiden zu warten, dieses muste vermög angegebenen Grund spätherer Rabiner nur desswegen unterbleiben, weilen die Nation jezt in dem traurigen Stande gesezt, dass die meisten so arm sind, dass sich engen wohnungen mehrere Parthejen zusammen drängen müssen, wo leicht beÿ längere Aufenthalt eines Cadavers, und besonders in Sommerszeiten ansteckende Krankheiten entstehen konnten, um dieses Übel zu evitiren ist man von dem heilsamen Gebrauche, und alten herkomen abgegangen.

Wenn aber den Juden in Pest ein Eigener Grund zu gelassen würde, wolten sie dort eine Todten Kammer erbauen lassen, wo die Todten ohne Gefahr 2. bis 3. Tage vor ihrer Beerdigung liegen konnten, und würde sodann, so wohl, den allerhöchsten Verordnungen unseres allergnädigsten Monarchen, als der Vorschrift unserer alten Rabinen ohne gefahr, und beschwehrlichket genüge geleistet werden können.

1) T. i. Münz Mózes.

Da nun einestheils gewiss ist, dass der Anwerbung städtischer Gründe das Bürgerrecht nicht anklebend seye, in deme mehrere 100 Kristen in Pest Häuser besizen ohne Bürger zu seyn, anderen Theils aber die Judenschaft zu reversiren ein auf diesem Grunde bürgerliche Rechte ausüben zu wollen sich anheischig mache, und endlich selbst in Wienn unseres allergenädigsten Monarchen Residenz Stadt die Juden den Grund ihres Gottesakers eigenthümlich besitzen, welches Supplicanten zu erweisen sich anheischig machen,¹⁾ glaubet die Judenschaft in Pest sich mit der Hofnung trösten zu können, dass der Löbl. Stadtmagistrat ihre gerechte Bitte allergenädigst gewähren werde. Pest den 26-ten Juli 808.

Unterthänigste Vasalen: Naphtali Rosenthal,²⁾ Elkan Pinkas, Jacob B. Schönstein, Selke Ables, Markus Sachsel, Abraham Koppel, Adam Mauthner.

Pest város levéltára, Relationes, fasc. 25. no. 2046.

Keszthely.

Közli: BÜCHLER SÁNDOR.

¹⁾ Ide csatolt mellékleten, melyet Bécsből kaptak a pesti zsidók.

²⁾ Éliás Rosenthal ben Náftáli.

VEGYES.

Irodalmi hírek. Megjelent és beküldetett: A zsidók egyetemes története 6 kötetben. Graetz nagy műve alapján és különös tekintettel a magyar zsidók történetére szerkesztette *Szabolcsi Miksa*, 2. kötet, *Budapest* 1907. Phönix Irodalmi Részvénytársaság. Ára 16 korona. — *Dr. Silberfeld J.*, A nyiregyházi Chevra Kadisa Története (185—1906), *Nyiregyháza* 1907. — *Dr. Goldberger J.*, Emléklapok Knopfler Sándor 45 éves tanítói jubileumáról, *Sátoraljaujhely* 1907. — *Finfer P.* מסורת התנ"ך הלוקות מרשיות ופתומות וסתומות ובקירת קאסיטלין *Vilna* 1906, — *Dr. Koenigsberger B.*, Sifré Suta . . . zum ersten Male nach dem handschriftlichen Midrasch ha-gadol, Jalkut-Simeoni u. a. ges. und mit Anm. versehen, nebst einer ausführlichen Einleitung herausgegeben. II. Lieferung, *Pleschen* 1907. — *Castiglioni V.*, Nizmé Hazáhab, *Frankfurt—Krakó* 1906. (Latin cím: Cortalia Aurea CXXVI. carminibus aureis contexta.) — *Maybaum S.*, Predigten. Dritter Teil: Predigten und Schrifterklärungen, *Berlin* 1907. — *Rosenberg J.*, Phönikische Sprache und Epigraphik, *Wien u. Leipzig* [1907]. Ára 2 márka. — *Weir Th. H.* A short history of the Hebrew Text of the Old Testament, 2. kiadás, *London* 1907. — *Eschelbacher J.*, das Judentum im Urteile der modernen protestantischen Theologie. Ein erweiterter Vortrag, *Leipzig* 1907. (Schriften herausg. von d. Gesellschaft zur Förderung d. Wiss. d. Judentums.) — I. Bericht des »Bezalel« Verein zur Verbreitung von Kunstgewerbe und Hausindustrie in Palästina und den Nachbarländern, *Berlin* Dezember 1906. — *Barth J.*, Sprachwissenschaftliche Untersuchungen zum Semitischen, *Berlin* 1907. (a berlini rabbiszeminárium 1905/6. Értesítőjében). — *Kérészy Z.*, Reczepczío, Paritás és Főrendiházi Képvisélet, *Budapest* 1907. Ára 1 korona 50 fillér. — *Eppenstein S.*, Zur Würdigung der Exegese Joseph Kara's, *Frankfurt a. M.* 1907. — *Magyar-Zsidó könyvtár*: X. *Feleki S.*, Idegen Költőkből. XI. *dr. Bernstein B.*, 1848 és a magyar zsidók. XII. *Hajdu M.*, Képek és rajzok. *Hajós M.* Ghetto

képek. (Minden szám ára 30 fillér. Szerk. *Fatai J.*, kiadja *Schlesniger J.*, könyvkereskedő Budapest).

Bevándorlás Palesztinába. Oroszországból 1905-ben 1229, 1906-ban 3427 zsidó vándorolt ki a szentföldre. A kivándorlók összes vagyona kereken 2,584.000 rubelt tett ki, fejenként 750 rubelt. Ennyi kivándorlóról tud az odesszai e célú szolgáló bizottság.

Zsidó községek Magyarországon. 1905-ben 2371 zsidó község volt, 581 anya- és 1790 fiókközség. A 412 rabbi közül orthodox községekben 238 működött. Szükséges volna a különböző szervezetekhez tartozó lélekszám kimutatása.

Bezalel. Ez a jeruzsálemi ipariskola, melyet folyóiratunkban dr. Grünhut Lázár külön cikkben ismertetett, most adta ki első Értesítőjét, melyből a következő adatokat vesszük ki. Az eszme *Schatz B.* tanáré, ki az iskolát vezeti is. Az egyesület székhelye Berlin. Fenntartói: Hilfsverein, Zionist. Aktionskomitee, Esra (berlini egyesület) és magánosok. Schottländer P. dr. (Boroszló) egymaga 2000 márkát adott és 700-at gyűjtött. Az első év bevétele kerek összegben 20.000 márka, kiadása 17.000. A Bezalel a háziipart is emelni fogja és ezáltal a telepéseknek lehetővé teszi, hogy a téli hónapokban dolgozzanak. A zion. Kolonialbank külön házat épít az iskolának, melyben több tanító működik. A jelentkezés óriási méreteket öltött. Hazánkban is elkélne egy tucsat Bezalel.

Adler Illés dr. óbudai főrabbi f. év május hó 12-én a pesti izraelita hitközség rabbijává választatott. Ó-Budán 11 évig működött.

Kohn Sámuel dr. pesti főrabbi királyi tanácsosi címmel lett kitüntetve.

A londoni Jews' College. Az angol zsidóság rabbiszemináriuma nagy változások előtt áll. Mint annak idején hírül adtuk, dr. *Büchler Adolf*, a magyar rabbiképző neveltje és a bécsi *isr. theol. Lehranstalt* tanára, igazgatóhelyettesnek lett meghíva. Folyó év április havában dr. *Friedländer* aggkorára való tekintettel — 74 éves — nyugalomba vonult és helyette dr. *Büchler* lett a »principal«. Ez alkalomból az intézetet gyökeresen reformálják. Rámutattak arra, hogy az iskola növendékei a rabbiságnak hátat fordítanak: ügyvédek, orvosok, mérnökök, építészek s egyébek lesznek. Kiképzésük nagy összegekbe kerül és rabbikban nagy hiány mutatkozik. A vezetőség a közvéleménnyel egybehangozóan az előkészítő tanfolyam megszüntetésének eszméjével foglalkozik. Ezáltal a költségek redukálódnak és elegendő anyagi eszközök maradnak a tulajdonképeni rabbiképző szükségleteire: a rabbijelöltek ellátására és a könyvtár korszerű dotálására és egyébekre. Mindezek bőven olvashatók a

»Jewish Chronicle« f. évi április 26-iki számának 8. és 18—20. lapjain. Ugyanott olvassuk, hogy az elnök és az angol birodalmi főrabbi a londoni községtől tizenkétezer forint évi járulékot kíván, miután az utolsó évben adományok útján befolyt negyedmillió forint nem növelte elég magasra az alapot és az évi járulékok — magánosok adják — nem elégségesek. A főrabbi elismerte az intézet reformálásának szükségességét, de a felhangzott kritikát, mint időszerűtlent, a legkeményebben visszautasította.

Keppich Lipót, az izr. kórház elnöke, április elején 76 éves korában meghalt. Kiváló kötelességtudás jellemezte sokféle köztevékenységében.

Alapítvány az országos rabbiképző-intézet felállítandó internátusa számára *Bauer Zsigmond* (szül. Németlőn, Vas megyében), Bernstein Béla dr. szombathelyi főrabbi buzdítására a nevezett célra 500 koronás alapítványt tett. Addig, míg az internátus létre nem jön, a kamatok a tőkéhez csatolandók. A nemes emberbarát és lelkes zsidó szép példát adott, úgyszintén a szombathelyi főrabbi. Vajha sokan követnék, hogy minél előbb testet ölthetne ez az égetően szükséges és a magyar Izraél becsületbeli kötelességét képező áldásos intézmény.

Szeretetház. A pesti Chevra Kadisa a gyógyíthatatlan betegek számára 600,000 korona költséggel szeretetházat épít. Tervbe vétetett egy Menedékház építése is, melyhez az előmunkálatok megtétettek és melyre már tekintélyes adományok is befolytak. A Szeretetházban a betegápoló nővérek intézete is helyet kap, úgy hogy egyidejűleg ez az új intézmény is meg fog honosíttatni.